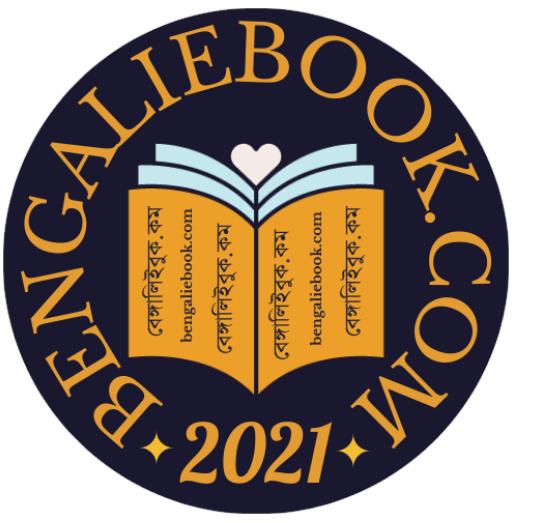

শ্বামী বিবেকানন্দের বাণী ও রচনা

গীতা-প্রসংগ

শ্বামী বিবেকানন্দ

সূচিপত্র

গীতা-১.....	2
গীতা-২.....	1 5
গীতা-৩.....	2 3

গীতা-১

[১৯০০ খ্রীঃ ২৬ মে সান ফ্রান্সিস্কোতে প্রদত্ত বক্তৃতার সংক্ষিপ্ত অনুলিপি]

গীতা বুঝিতে হইলে ইহার ঐতিহাসিক পটভূমি বোঝা প্রয়োজন। গীতা উপনিষদের ভাষ্য। উপনিষদ্ ভারতের একটি প্রধান ধর্মগ্রন্থ-শ্রীষ্টান জগতে নিউ টেক্সামেন্টের মত ভারতে ইহার স্থান। উপনিষদের সংখ্যা একশতেরও অধিক, কোনটি ছোট এবং কোনটি বড় হইলেও প্রত্যেকটিই স্বতন্ত্র গ্রন্থ। উপনিষদ্ কোন ঋষি বা আচার্যের জীবন-কাহিনী নয়, ইহার বিষয়বস্তু আত্মতত্ত্ব। উপনিষদের সূত্রসমূহ রাজাদের উদ্যোগে অনুষ্ঠিত বিদ্বৎসভায় আলোচনার সংক্ষিপ্ত বিবরণ। ‘উপনিষদ্’ শব্দের একটি অর্থ-(আচার্যের নিকট) উপবেশন। আপনাদের মধ্যে যাঁহারা উপনিষদ্ পাঠ করিয়াছেন, তাঁহারাই জানেন, ইহাদিগকে কেন সংক্ষিপ্ত সাক্ষেতিক বিবরণ বলা হয়। দীর্ঘ আলোচনা সমাপ্ত হইবার পর সাধারণতঃ স্মরণ করিয়া এগুলি লিপিবদ্ধ করিয়া রাখা হইত। পূর্বাপর সম্বন্ধ বা পটভূমি নাই বলিলেই হয়। জ্ঞানগর্ভ বিষয়গুলি শুধু উল্লিখিত হইয়াছে।

প্রাচীন সংস্কৃত ভাষার উৎপত্তি খ্রীষ্টের ৫০০০ বৎসর পূর্বে। উপনিষদগুলি ইহারও অন্তত দুই হাজার বৎসর আগেকার-ঠিক কখন ইহাদের উৎপত্তি হইয়াছে, কেহ বলিতে পারেন। উপনিষদের ভাবগুলিই গীতায় গৃহীত হইয়াছে-কোন কোন ক্ষেত্রে ত্বরণ শব্দ পর্যন্ত। সেগুলি এমনিভাবে গ্রাহিত যে, সমগ্র উপনিষদের বিষয়বস্তুটি যেন সুসম্বন্ধ, সংক্ষিপ্ত ও ধারাবাহিকভাবে উপস্থাপিত করা হইয়াছে।

হিন্দুদের মূল ধর্মগ্রন্থ বেদ। এত বিরাট যে, যদি ইহার শ্লোকগুলি একত্র করা হয়, তবে এই বক্তৃতা-গৃহটিতে স্থান-সঙ্কুলান হইবে না। ইহা ছাড়া কিছু নষ্টও হইয়া গিয়াছে। বেদ বহু শাখায় বিভক্ত; এক একটি ঋষি-সম্প্রদায় ছিলেন এক একটি শাখার ধারক ও বাহক। ঋষিগণ স্মৃতিশক্তির সাহায্যে শাখাগুলিকে বাঁচাইয়া রাখিয়াছেন। ভারতবর্ষে এখনও অনেকে আছেন, যাঁহারা উচ্চারণের কিছুমাত্র ভুল না করিয়া বেদের অধ্যায়ের পর অধ্যায়

আবৃত্তি করিতে পারেন। বেদের বৃহত্তর অংশ এখন আর পাওয়া যায় না, কিন্তু যে অংশ পাওয়া যায়, তাহা লইয়াই একটি বৃহৎ গ্রন্থাগার হইতে পারে। বেদের প্রাচীনতম অংশে খণ্ডের মন্ত্রগুলি পাওয়া যায়। বৈদিক রচনাবলীর পারম্পর্য-নির্ণয়ের জন্য আধুনিক গবেষকদের একটি ঝোঁক দেখা যায়—কিন্তু এ বিষয়ে গোঁড়া ও প্রাচীনপন্থীদের ধারণা অন্যরূপ, যেমন বাইবেল সম্বন্ধে প্রাচীন ধারণা আধুনিক গবেষকদের মত হইতে ভিন্ন। বেদকে মোটামুটি দুই ভাগে ভাগ করা যায়ঃ একটি দার্শনিক অংশ—উপনিষদ, অন্যটি কর্মকাণ্ড।

কর্মকাণ্ড সম্বন্ধে এখন একটি মোটামুটি ধারণা দেবার চেষ্টা করা যাক। অনুষ্ঠান-বিধি ও স্তবস্তুতি লইয়াই কর্মকাণ্ড; বিভিন্ন দেবতার উদ্দেশে বিভিন্ন স্তব। কর্মকাণ্ডের মধ্যে যাগযজ্ঞের অনুষ্ঠান-সম্পর্কিত বিধিসমূহ পাওয়া যায়—উহাদের কতকগুলি বিশদভাবে আলোচিত হইয়াছে। বহু হোতা ও পুরোহিতের আবশ্যক। যাগযজ্ঞের বিশদ অনুষ্ঠানের জন্য হোতা, ঋত্বিক প্রভৃতির কার্য একটি বিশেষ বিজ্ঞানে পরিণত হয়। ক্রমশঃ এইসব স্তব ও যাগযজ্ঞকে কেন্দ্র করিয়া সর্বসাধারণের মধ্যে একটা শৃঙ্খার ভাব গড়িয়া উঠে। দেবতাগণ তখন অন্তর্ভুক্ত হন এবং যাগযজ্ঞই তাঁহাদের স্থান অধিকার করে। ভারতে ইহা এক অন্তর্ভুক্ত ক্রমপরিণতি। গোঁড়া হিন্দু (মীমাংসক) দেবতায় বিশ্বাসী নন, যাঁহারা গোঁড়া নন, তাঁহারা দেবতায় বিশ্বাসী। নিষ্ঠাবান হিন্দুকে যদি জিজ্ঞাসা করা হয়, বেদে উল্লিখিত দেবতাগণের তাৎপর্য কি, তাহা হইলে তিনি ইহার সদৃশুর দিতে পারিবেন না। পুরোহিতরা মন্ত্র উচ্চারণপূর্বক হোমাণ্ডিতে আভৃতি প্রদান করেন। গোঁড়া হিন্দুদিগকে ইহার তাৎপর্য জিজ্ঞাসা করিলে বলেন, শব্দের এমন একটি শক্তি আছে, যাহা দ্বারা বিশেষ ফল উৎপন্ন হয়, এই পর্যন্ত। প্রাকৃতিক ও অতি-প্রাকৃতিক সমস্ত শক্তিই উহার মধ্যে আছে। অতএব বেদ হইল শব্দরাশি, যাহার উচ্চারণ নির্ভুল হইলে আশ্চর্য ফল উৎপন্ন হইতে পারে। একটি শব্দও ভুল উচ্চারণ হইলে চলিবে না। প্রত্যেকটি শব্দ বিধিমত উচ্চারণ হওয়া প্রয়োজন। এইরূপে অন্যান্য ধর্মে যাহাকে প্রার্থনা বলা হয়, তাহা অন্তর্ভুক্ত হইল এবং বেদই দেবতারূপে পরিণত হইল। কাজেই দেখা যাইতেছে, এ মতে বেদে শব্দরাশির উপর বিশেষ প্রাধান্য দেওয়া হইয়াছে। এগুলি হইল শাশ্বত শব্দরাশি, যাহা হইতে সমগ্র জগৎ

ଉତ୍ତମ ହଇଯାଛେ । ଶବ୍ଦ ଛାଡ଼ା କୋନ ଚିନ୍ତାର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ହୟ ନା । ଏଇ ପୃଥିବୀତେ ଯାହା କିଛୁ ଆଛେ, ତାହା ଚିନ୍ତାରଇ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଏବଂ ଚିନ୍ତା ବ୍ୟକ୍ତ ହୟ କେବଳମାତ୍ର ଶଦେର ସାହାଯ୍ୟେ । ଯେ ଶବ୍ଦରାଶି ଦ୍ୱାରା ଅବ୍ୟକ୍ତ ଚିନ୍ତା ବ୍ୟକ୍ତ ହୟ, ତାହାଇ ବେଦ । ଅତଏବ ବଲା ଯାଯ, ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ବନ୍ଧୁର ବାହିରେର ଯେ ଅନ୍ତିତ୍ବ, ତାହା ନିର୍ଭର କରେ ବେଦେର ଉପର, କାରଣ ଶବ୍ଦ ଛାଡ଼ା ଚିନ୍ତାର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ସନ୍ତୋଷ ନାହିଁ । ଯଦି ‘ଅଶ୍ଵ’ ଶବ୍ଦଟି ନା ଥାକିତ, ତବେ କେହିଁ ଅଶ୍ଵ ସମ୍ବନ୍ଧେ ଚିନ୍ତା କରିତେ ପାରିତ ନା । ଅତଏବ ଚିନ୍ତା ଶବ୍ଦ ଓ ବନ୍ଧୁର ମଧ୍ୟେ ଏକଟା ଘନିଷ୍ଠ ସମ୍ବନ୍ଧ ଥାକା ଚାଇ । ପ୍ରକୃତପକ୍ଷେ ଏଇ ଶବ୍ଦଗୁଲି କି? ଏଗୁଲି ବେଦ । ହିନ୍ଦୁରା ଏଇ ଭାଷାକେ ମୋଟେଇ ସଂକ୍ଷ୍ରତ ବଲେନ ନା; ଇହା ବୈଦିକ ବା ଦେବଭାଷା । ସଂକ୍ଷ୍ରତ ତାହାର ଏକଟି ବିକୃତ ରୂପ; ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଭାଷାଗୁଲିଓ ତାହାଇ । ବୈଦିକ ଭାଷା ହିତେ ପ୍ରାଚୀନତର ଆର କୋନ ଭାଷା ନାହିଁ । ଆପନାରା ପ୍ରଶ୍ନ କରିତେ ପାରେନ-ବେଦସମୁହେର ରଚଯିତା କେ? ଏଗୁଲି କାହାରେ ଦ୍ୱାରା ଲିଖିତ ହୟ ନାହିଁ । ଶବ୍ଦରାଶିଇ ବେଦ । ଏକଟି ଶବ୍ଦଇ ବେଦ, ଯଦି ଆମି ଠିକଭାବେ ତାହା ଉଚ୍ଚାରଣ କରିତେ ପାରି । ଠିକଭାବେ ଉଚ୍ଚାରିତ ହିଲେ ତୃକ୍ଷଣାଂ ଉହା ବାଣ୍ଡିତ ଫଳ ପ୍ରଦାନ କରିବେ ।

ଏଇ ବେଦରାଶି ଅନାଦିକାଳ ହିତେ ବିଦ୍ୟମାନ ଏବଂ ଏଇ ଶବ୍ଦରାଶି ହିତେ ସମଗ୍ର ଜଗନ୍ମ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ । କଳ୍ପାନ୍ତେ ଏଇ ସବ ଶକ୍ତିର ପ୍ରକାଶ ସୂକ୍ଷ୍ମ ହିତେ ସୂକ୍ଷ୍ମତର ହଇଯା ପ୍ରଥମେ କେବଳ ଶଦେ ଏବଂ ପରେ ଚିନ୍ତାଯ ଲୀନ ହଇଯା ଯାଯ । ପରବର୍ତ୍ତୀ କଲ୍ପେ ଚିନ୍ତା ପ୍ରଥମେ ଶବ୍ଦରାଶିତେ ବ୍ୟକ୍ତ ହୟ ଏବଂ ପରେ ଶବ୍ଦଗୁଲି ହିତେ ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱର ସୃଷ୍ଟି ହଇଯା ଥାକେ । ଏଇଜନ୍ୟ ଯାହା ବେଦେ ନାହିଁ, ତାହାର ଅନ୍ତିତ୍ବ ଅସନ୍ତୋଷ, ତାହା ଆନ୍ତିମାତ୍ରା । ବେଦେର ଏଇ ଅପୌର୍ଣ୍ଣବ୍ୟେତ୍ତ ପ୍ରତିପାଦନେର ଜନ୍ୟ ବହୁ ଗ୍ରହ ଆଛେ । ଯଦି ଆପନାରା ବଲେନ, ବେଦ ମାନୁଷେର ଦ୍ୱାରା ରଚିତ, ତାହା ହିଲେ ଏଇ ସବ ଗ୍ରହେର ରଚଯିତାଦେର ନିକଟ ଆପନାରା ହାସ୍ୟାପଦ ହିବେନ । ମାନୁଷେର ଦ୍ୱାରା ବେଦ ପ୍ରଥମେ ସୃଷ୍ଟ ହଇଯାଛିଲ-ଏ କଥାର ଉଲ୍ଲେଖ କୋଥାଓ ପାଓଯା ଯାଯ ନା । ବୁଦ୍ଧଦେବେର କଥା ଧରା ଯାକ, ପ୍ରବାଦ ଆଛେ, ତିନି ବୁଦ୍ଧତ୍ତାଭେର ପୂର୍ବେ ବହୁବାର ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଯାଛିଲେନ ଏବଂ ବେଦପାଠେ କରିଯାଛିଲେନ । ଯଦି ଶ୍ରୀଷ୍ଟାନ ବଲେ, ‘ଆମାର ଧର୍ମ ଐତିହାସିକ ଧର୍ମ ଏବଂ ସେ ଜନ୍ୟଇ ଉହା ସତ୍ୟ, ଆର ତୋମାର ଧର୍ମ ମିଥ୍ୟା ।’ ମୀମାଂସକ ଉତ୍ତର ଦିବେନ, ‘ତୋମାର ଧର୍ମେର ଏକଟା ଐତିହାସ ଆଛେ ଏବଂ ତୁମି ନିଜେଇ ସ୍ଵିକାର କରିତେଛ, କୋନ ମାନୁଷ ଉନିଶ ଶତ ବର୍ଷର ପୂର୍ବେ ଇହା ଆବିଷ୍କାର କରିଯାଛେ ।’ ଯାହା ସତ୍ୟ, ତାହା ଅସୀମ ଓ ସନାତନ । ଇହାଇ ସତ୍ୟେର ଏକମାତ୍ର ଲକ୍ଷଣ । ସତ୍ୟେର

କଥନ ଓ ବିନାଶ ନାହିଁ—ଇହା ସର୍ବତ୍ର ଏକରୂପ । ତୁମି ସ୍ଵିକାର କରିତେଛ, ତୋମାର ଧର୍ମ କୋନ-ନା-କୋନ ବ୍ୟକ୍ତିର ଦ୍ୱାରା ସୃଷ୍ଟ ହିୟାଛିଲ । ବେଦ କିନ୍ତୁ ସେରୁପ ନଯ; କୋନ ଅବତାର ବା ମହାପୁରୁଷ ଦ୍ୱାରା ଉହା ସୃଷ୍ଟ ନଯ । ବେଦ ଅନ୍ତ ଶଦ୍ରାଶି—ସ୍ଵଭାବତଃ ଯେ ଶଦ୍ଗୁଲି ଶାଶ୍ଵତ ଓ ସନାତନ, ସେଗୁଲି ହିତେ ଏହି ବିଶ୍ୱେର ସୃଷ୍ଟି ଓ ସେଇଗୁଲିତେଇ ଇହାର ଲୟ ହିତେଛେ । ତଡ଼ିର ଦିକ୍ ଦିଯା ଇହା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ନ୍ୟାୟସଙ୍ଗତ । ... ସୃଷ୍ଟିର ଆଦିତେ ଶଦ୍ଵେର ତରଙ୍ଗ । ଜୀବନସୃଷ୍ଟିର ଆଦିତେ ଜୀବାଗୁର ମତ ଶଦ୍ଦତରଙ୍ଗେରେ ଆଦି-ତରଙ୍ଗ ଆଛେ । ଶଦ୍ଦ ଛାଡ଼ା କୋନ ଚିନ୍ତା ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ନଯ ।

ଯେଥାନେ କୋନ ବୋଧ ଚେତନା ବା ଅନୁଭୂତି ଆଛେ, ସେଥାନେ ଶଦ୍ଦ ନିଶ୍ଚୟାଇ ଆଛେ । କିନ୍ତୁ ଯଥନ ବଲା ହ୍ୟ, ଚାରଖାନି ଗ୍ରହିତ କେବଳ ବେଦ, ତଥନ ଭୁଲ ବଲା ହ୍ୟ । ତଥନ ବୌଦ୍ଧରା ବଲିବେନ, ‘ଆମାଦେର ଶାନ୍ତଗୁଲିଇ ବେଦ, ସେଗୁଲି ପରବତୀକାଳେ ଆମାଦେର ନିକଟ ପ୍ରକାଶିତ ହିୟାଛେ ।’ ତାହା ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ନହେ, ପ୍ରକୃତି ଏହିଭାବେ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ ନା । ପ୍ରକୃତିର ନିୟମଗୁଲି ଏକଟୁ ଏକଟୁ କରିଯା ପ୍ରକାଶିତ ହ୍ୟ ନା । ମାଧ୍ୟାକର୍ଣ୍ଣ-ନିୟମେର ଖାନିକଟା ଆଜ ଓ ଖାନିକଟା କାଳ ପ୍ରକାଶିତ ହିବେ, ଏରୁପ ହ୍ୟ ନା । ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ନିୟମ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ । ନିୟମେର କ୍ରମବିବର୍ତ୍ତନ ମୋଟେଇ ନାହିଁ । ଯାହା ହିୟାର ତାହା ଏକେବାରେଇ ପ୍ରକାଶିତ ହିବେ । ‘ନୂତନ ଧର୍ମ’, ‘ମହାତ୍ମର ପ୍ରେରଣା’ ପ୍ରଭୃତି ଶଦ୍ଦ ନିତାନ୍ତ ଅର୍ଥହୀନ । ପ୍ରକୃତିର ଶତସହସ୍ର ନିୟମ ଥାକିତେ ପାରେ, ମାନୁଷ ଆଜ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାହାର ଅତି ଅଳ୍ପଇ ହ୍ୟତୋ ଜାନିଯାଛେ । ତଡ଼ଗୁଲି ଆଛେ, ଆମରା ସେଗୁଲି ଆବିଷ୍କାର କରି—ଏହି ମାତ୍ର । ପ୍ରାଚୀନ ପୁରୋହିତକୁଳ ଏହି ଶଦ୍ରାଶିର ଉଚ୍ଚାରଣ-ବିଧି ଅଧିଗତ କରିଯା ଦେବତାଦେର ହ୍ରାନ୍ତୁଯତ କରିଯାଛେନ ଏବଂ ତାହାଦେର ହ୍ରାନ୍ତେ ନିଜଦିଗକେ ବସାଇଯାଛେ । ତାହାରା ବଲିଲେନଃ ଶଦ୍ଵେର କି ଅନ୍ତ୍ରତ ଶକ୍ତି, ତାହା ତୋମରା ଜାନ ନା ! ଏଗୁଲି କିଭାବେ ବ୍ୟବହାର କରା ଯାଯ, ଆମରା ଜାନି ! ଏହି ପୃଥିବୀତେ ଆମରାଇ ଜୀବନ୍ତ ଦେବତା । ଆମାଦେର ଅର୍ଥ ଦାଓ । ଅର୍ଥେର ବିନିମୟେ ଆମରା ବେଦେର ଶଦ୍ରାଶିକେ ଏମନ କାଜେ ଲାଗାଇବ, ଯାହାତେ ତୋମାଦେର ଅଭୀଷ୍ଟ ସିଦ୍ଧ ହିବେ । ତୋମରା କି ନିଜେରା ବେଦମନ୍ତ୍ର ଯଥାୟଥ ଉଚ୍ଚାରଣ କରିତେ ପାର ? ପାର ନା; ସାବଧାନ, ଯଦି ଏକଟିଓ ଭୁଲ କର, ତବେ ଫଳ ବିପରୀତ ହିବେ । ତୋମରା କି ଧନବାନ୍, ଧୀମାନ୍ ଓ ଦୀର୍ଘାୟ ହିତେ ଚାଓ ଏବଂ ମନୋନୀତ ପତି ବା ପତ୍ନୀ ଲାଭ କରିତେ ଚାଓ ? ତାହା ହିଲେ ପୁରୋହିତଦେର ଅର୍ଥ ଦାଓ ଏବଂ ଚୁପ କରିଯା ଥାକ ।

ଆର ଏକଟି ଦିକ୍ ଆଛେ । ବେଦେର ପ୍ରଥମ ଅଂଶେର ଆଦର୍ଶ ଅପର ଅଂଶ ଉପନିଷଦେର ଆଦର୍ଶ ହିତେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପୃଥକ୍ । ପ୍ରଥମ ଅଂଶେର ଯେ ଆଦର୍ଶ, ତାହାର ସହିତ ଏକ ବେଦାନ୍ତ ଛାଡ଼ା ପୃଥିବୀର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଧର୍ମେର ଆଦର୍ଶେର ମିଳ ଆଛେ । ଇହଲୋକ ଓ ପରଲୋକେ ଭୋଗଇ ଇହାର ମୂଳ କଥା-ସ୍ଵାମୀ-ସ୍ତ୍ରୀ ପୁତ୍ର କନ୍ୟା । ଅର୍ଥ ଦାଓ, ପୁରୋହିତରା ତୋମାକେ ଛାଡ଼ପତ୍ର ଦିବେନ-ପରକାଳେ ସ୍ଵର୍ଗେ ତୁମି ସୁଖେ ଥାକିବେ । ସେଖାନେଓ ତୁମି ସବ ଆତ୍ମୀୟ-ସ୍ଵଜନକେ ପାଇବେ ଏବଂ ଅନ୍ତକାଳ ଆମୋଦ-ପ୍ରମୋଦ ଉପଭୋଗ କରିବେ । ଅଶ୍ରୁ ନାହିଁ, ଦୁଃଖ ନାହିଁ-ଶୁଦ୍ଧ ହାସି ଆର ଆନନ୍ଦ । ପେଟେର ବେଦନା ନାହିଁ-ସତ ପାର ଖାଓ । ମାଥା-ବ୍ୟଥା ନାହିଁ, ସତ ପାର ଭୋଜସଭାଯ ଯୋଗଦାନ କର । ପୁରୋହିତଦେର ମତେ ଇହାଇ ମାନବ-ଜୀବନେର ମହତ୍ତମ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ।

ଏହି ଜୀବନ-ଦର୍ଶନେର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଆର ଏକଟି ବିଷୟେର ସହିତ ଆଧୁନିକ ଭାବଧାରାର ଅନେକଥାନି ମିଳ ଆଛେ । ମାନୁଷ ପ୍ରକୃତିର ଦାସ ଏବଂ ଚିରକାଳଇ ସେ ଏଇରୂପ ଥାକିବେ । ଆମରା ଇହାକେ ‘କର୍ମ’ ବଲି । କର୍ମ ଏକଟି ନିୟମ; ଇହ ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରୟୋଜ୍ୟ । ପୁରୋହିତଦେର ମତେ ସକଳେଇ କର୍ମେର ଅଧୀନ । ତବେ କି କର୍ମେର ପ୍ରଭାବ ହିତେ ମୁକ୍ତ ହଇବାର ଉପାୟ ନାହିଁ? ତାହାରା ବଲେନ, ‘ନା । ଅନ୍ତକାଳ ପ୍ରକୃତିର କୃତ୍ତଦାସରୂପେ ଥାକିତେ ହିବେ—ତବେ ସେ ଦାସତ୍ତ ସୁଖେର! ଯଦି ଆମାଦେର ଉପଯୁକ୍ତ ଦକ୍ଷିଣା ଦାଓ, ତବେ ଶବ୍ଦଗୁଲି ଏମନଭାବେ ବ୍ୟବହାର କରିବ, ଯାହାତେ ତୋମରା ପରକାଳେ କେବଳ ଭାଲଟୁକୁ ପାଇବେ, ମନ୍ଦଟୁକୁ ନୟ ।’—ମୀମାଂସକେରା ଏରୂପ ବଲେନ । ଯୁଗ ଯୁଗ ଧରିଯା ଏଇରୂପ ଆଦର୍ଶରେ ସାଧାରଣେର ନିକଟ ପ୍ରିୟ ହଇଯା ଆଛେ । ଜନସାଧାରଣ କଥନେଓ ଚିନ୍ତା କରେ ନା । ଯଦି କେହ କଥନେଓ ସ୍ଵାଧୀନ ଭାବେ ଚିନ୍ତା କରିତେ ଚେଷ୍ଟା କରେ, ତଥନ ତାହାଦେର ଉପର କୁସଂକ୍ଷାରେର ପ୍ରଚଣ୍ଡ ଚାପ ପଡ୍ଦେ । ଏହି ଦୁର୍ବଲତାର ଜନ୍ୟ ବାହିରେର ଏକଟୁ ଆଘାତ ତାହାଦେର ମେରୁଦଣ୍ଡ ଭାଙ୍ଗିଯା ଟୁକରୋ ଟୁକରୋ ହଇଯା ଯାଯ । ପ୍ରଲୋଭନ ଓ ଶାନ୍ତିର ଭୟ ଦ୍ୱାରା ତାହାରା ଚଲିତେ ପାରେ ନା । ସାଧାରଣ ଲୋକକେ ଭୀତ ଓ ସନ୍ତ୍ରଷ୍ଟ କରିଯା ରାଖିତେ ହିବେ; ଚିରକାଳ ଗ୍ରୀତଦାସ ହଇଯା ତାହାରା ଥାକିବେ । ପୁରୋହିତଦେର ଦକ୍ଷିଣା ଦେଓଯା ଏବଂ ତାହାଦେର ମାନିଯା ଚଲା ଛାଡ଼ା ଆର କୋନ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ନାହିଁ-ବାକୀ ଯାହା କରଣୀୟ, ତାହା ଯେନ ପୁରୋହିତରାଇ କରିଯା ଦିବେନ । ଧର୍ମ ଏଇଭାବେ କତଥାନି ସହଜ ହଇଯା ଯାଯ । କାରଣ ଆପନାଦେର କିଛୁଇ କରିବାର ନାହିଁ-ବାଡ଼ି ଗିଯା ନିଶ୍ଚିନ୍ତେ ବସିଯା ଥାକୁନ । ନିଜେଦେର ମୁକ୍ତିସାଧନାର ସବହି ଅପରେ କରିଯା ଦିବେ । ହାୟ, ହତଭାଗ୍ୟ ମାନୁଷ!

ପାଶାପାଶି ଆର ଏକଟି ଦାର୍ଶନିକ ଚିନ୍ତାଧାରାଓ ଛିଲ । ଉପନିଷଦ୍ କର୍ମକାଣ୍ଡର ସକଳ ସିଦ୍ଧାନ୍ତେର ଏକେବାରେ ବିପରୀତ । ପ୍ରଥମତଃ ଉପନିଷଦ୍ ବିଶ୍ୱାସ କରେନ, ଏଇ ବିଶ୍ୱେର ଏକଜନ ସ୍ରଷ୍ଟା ଆହେ— ତିନି ଈଶ୍ୱର, ସମସ୍ତ ବିଶ୍ୱେର ନିୟାମକ । କାଲେ ତିନି କଲ୍ୟାଣମୟ ଭାଗ୍ୟବିଧାତାୟ ପରିଣତ ହନ । ଏହି ଧାରଣା ପୂର୍ବେର ଧାରଣା ହିତେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିପରୀତ । ପୁରୋହିତରାଓ ଏ କଥା ବଲେନ, ତବେ ଏଖାନେ ଈଶ୍ୱରେର ଯେ ଧାରଣା, ତାହା ଅତି ସୂକ୍ଷ୍ମ । ବହୁ ଦେବତାର ହ୍ଲେ ଏଖାନେ ଏକ ଈଶ୍ୱରେର କଥା ବଲା ହେଇଯାଛେ ।

ଦ୍ୱିତୀୟତଃ ଉପନିଷଦ୍ ଓ ସ୍ଵିକାର କରେନ, କର୍ମେର ନିୟମେ ସକଳେ ଆବନ୍ଧ; କିନ୍ତୁ ନିୟମେର ହାତ ହିତେ ମୁକ୍ତିପଥେର ସନ୍ଧାନଓ ତାହାରା ଦିଯାଛେ । ମାନବ ଜୀବନେର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନିୟମେର ପାରେ ଯାଓଯା । ଭୋଗ କଥନଓ ଜୀବନେର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ହିତେ ପାରେ ନା, କାରଣ ଭୋଗ କେବଳ ପ୍ରକୃତିର ମଧ୍ୟେଇ ସନ୍ତ୍ଵନା ।

ତୃତୀୟତଃ ଉପନିଷଦ୍ ଯାଗୟଜ୍ଞେର ବିରୋଧୀ ଏବଂ ଉହାକେ ନିତାନ୍ତ ହାସ୍ୟକର ଅନୁଷ୍ଠାନ ବଲିଯା ମନେ କରେନ । ଯାଗୟଜ୍ଞେର ଦ୍ୱାରା ସକଳ ଈଲ୍ଲିପି ବନ୍ତ ଲାଭ ହିତେ ପାରେ, କିନ୍ତୁ ଇହା ମାନୁଷେର ଚରମ କାମ୍ୟ ହିତେ ପାରେ ନା; କାରଣ ମାନୁଷ ଯତହି ପାଯ ତତହି ଚାହି । ଫଳେ ମାନବ ହାସି କାନ୍ନାର ଅନ୍ତହୀନ ଗୋଲକଧାରୀ ଚିରକାଳ ସୁରିତେ ଥାକେ—କଥନଓ ଲକ୍ଷ୍ୟ ପୌଛିତେ ପାରେ ନା, ଅନ୍ତ ସୁଖ କୋଥାଓ କଥନଓ ସନ୍ତ୍ଵନା ନହେ, ଇହା ବାଲକେର କଳ୍ପନା ମାତ୍ର । ଏକଇ ଶକ୍ତି ସୁଖ ଓ ଦୁଃଖରୂପେ ପରିଣତ ହୟ ।

ଆଜ ଆମାର ମନୁଷ୍ଟ ଖାନିକଟା ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିଯାଛି । ଏକଟି ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅନ୍ତ୍ରତ ସତ୍ୟ ଆବିକ୍ଷାର କରିଯାଛି । ଅନେକ ସମୟ ଆମାଦେର ମନେ ଅନେକ ଭାବ ଜାଗେ, ଯେଣ୍ଣିଲି ଆମରା ଚାହି ନା; ଆମରା ଅନ୍ୟ ବିଷୟେର ଚିନ୍ତା ଦ୍ୱାରା ଐଣ୍ଣିଲି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣଭାବେ ଚାପା ଦିତେ ଚାହି । ସେଇ ଭାବଟା କି? ଦେଖିତେ ପାଇ ପନର ମିନିଟେର ମଧ୍ୟେଇ ତାହା ଆବାର ମନେ ଉଦିତ ହୟ । ସେଇ ଭାବଟି ଏତ ପ୍ରବଳ ଓ ଭୀଷଣଭାବେ ଆସିଯା ମନେ ଆଘାତ କରେ ଯେ, ନିଜେକେ ପାଗଳ ବଲିଯାଇ ମନେ ହୟ ଏବଂ ଯଥନ ଏହି ଭାବ ପ୍ରଶମିତ ହୟ, ତଥନ ଦେଖା ଯାଯ ଯେ, ପୂର୍ବେର ଭାବଟିକେ ଶୁଦ୍ଧ ଚାପିଯା ରାଖା ହେଇଯାଛି । ମନେ କୀ ପ୍ରକାଶିତ ହେଇଯାଛି?—ଆମାର ନିଜେରଇ ଯେ ଖାରାପ ସଂକ୍ଷାରଣିଲି କାର୍ଯେ ପରିଣତ ହେବାର ଅପେକ୍ଷାଯ ଭିତରେ ସମ୍ପିତ ଛିଲ, ସେଯଣ୍ଣିଲିଇ । ‘ପ୍ରାଣିଗଣ ନିଜ ନିଜ ପ୍ରକୃତିକେ

ଅନୁସରণ କରେ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ନିଗ୍ରହ କି କରିତେ ପାରେ ?' ଗୀତାଯ ଏଇକୁ ଭୀଷଣ କଥାଇ ବଲା ହେଇଯାଛେ । କାଜେଇ ଆମାଦେର ସମସ୍ତ ସଂଗ୍ରାମ-ସମସ୍ତ ଚେଷ୍ଟାଇ ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟର୍ଥ ବଲିଯା ମନେ ହ୍ୟ । ମନେର ମଧ୍ୟେ ସହସ୍ର ପ୍ରେରଣା ଏକଇ ସମୟେ ପ୍ରତିଯୋଗିତା କରିତେଛେ; ତାହାଦିଗଙ୍କେ ଚାପିଯା ରାଖା ଯାଇତେ ପାରେ, କିନ୍ତୁ ଯଥନଇ ବାଧା ଅପସାରିତ ହ୍ୟ, ତଥନଇ ସମସ୍ତ ଚିନ୍ତାଗୁଲି ପ୍ରକଟ ହେଇଯା ଉଠେ ।

କିନ୍ତୁ ଆଶା ଆଛେ । ଯଦି କ୍ଷମତା ଥାକେ, ତବେ ମନଃଶକ୍ତିକେ ଏକଇ ସଙ୍ଗେ ବହୁ ଅଂଶେ ବିଭକ୍ତ କରା ଯାଇତେ ପାରେ । ଆମାର ଚିନ୍ତାଧାରା ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିତେଛି । ମନ କ୍ରମଶଃ ବିକଶିତ ହ୍ୟ-ଯୋଗୀଗଣ ଏହି କଥାଇ ବଲେନ । ମନେର ଏକଟି ଆବେଗ ଆର ଏକଟି ଆବେଗକେ ଜାଗ୍ରତ କରେ, ତଥନ ପ୍ରଥମଟି ନଷ୍ଟ ହେଇଯା ଯାଯା । ଯଦି ତୁମି କ୍ରୁଦ୍ଧ ହେଇବାର ପର ମୁହଁର୍ତ୍ତେ ସୁଖୀ ହିତେ ପାର, ତବେ ପୂର୍ବେର କ୍ରୋଧ ଚଲିଯା ଯାଇବେ । କ୍ରୋଧେର ମଧ୍ୟ ହିତେ ତୋମାର ପରବତୀ ଅବହ୍ଵାର ଉଡ଼ିବ ହିତେଛେ । ମନେର ଏହି ଅବହ୍ଵାଗୁଲି ସର୍ବଦାଇ ପରିବର୍ତ୍ତନ-ସାପେକ୍ଷ । ଚିରହ୍ରାୟୀ ସୁଖ ଓ ଚିରହ୍ରାୟୀ ଦୁଃଖ ଶିଶୁର ସ୍ଵପ୍ନମାତ୍ରା । ଉପନିଷଦ୍ ବଲେନ, ମାନବ-ଜୀବନେର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଦୁଃଖ ନୟ, ସୁଖୋ ନୟ; କିନ୍ତୁ ଯାହା ହିତେ ଏହି ସୁଖ ଓ ଦୁଃଖେର ଉଡ଼ିବ ହିତେଛେ, ତାହାକେ ବଶୀଭୂତ କରା । ଏକେବାରେ ଗୋଡ଼ାତେହି ଯେନ ଅବହ୍ଵାକେ ଆମାଦେର ଆଯାତେ ଆନିତେ ହିବେ ।

ମତପାର୍ଥକ୍ୟେର ଅନ୍ୟ ବିଷୟଟି ଏହିଃ ଉପନିଷଦ୍ ଆନୁଷ୍ଠାନିକ କ୍ରିୟାକର୍ମଗୁଲିର-ବିଶେଷତଃ ପଣ୍ଡବଲିର ସହିତ ସଂଶ୍ଲିଷ୍ଟ ଅନୁଷ୍ଠାନଗୁଲିର ନିନ୍ଦା କରେନ । ଉପନିଷଦ୍ ବଲେନ, ଏହି ସବ ନିତାନ୍ତରେ ନିରଥକ । ପ୍ରାଚୀନ ଦାର୍ଶନିକଦେର ଏକ ସମ୍ପଦାୟ (ମୀମାଂସକେରା) ବଲେନ, କୋନ ବିଶେଷ ଫଳ ପାଇତେ ହେଲେ ଏକଟି ବିଶେଷ ସମୟେ ବିଶେଷ କୋନ ପଣ୍ଡକେ ବଲି ଦିତେ ହିବେ । ଉତ୍ତରେ ବଲା ଯାଯ, 'ପଣ୍ଡଟିର ପ୍ରାଣ ଲହିବାର ଜନ୍ୟ ତୋ ପାପ ହିତେ ପାରେ ଏବଂ ତାର ଜନ୍ୟ ଶାନ୍ତି ଭୋଗ କରିତେ ହିବେ ।' ଏହି ଦାର୍ଶନିକରା ବଲେନ, ଏସବ ବାଜେ କଥା ! କୋନ୍ଟା ପାପ କୋନ୍ଟା ପୁଣ୍ୟ-ତାହା ତୁମି କି କରିଯା ଜାନିଲେ ? ତୋମାର ମନ ବଲିତେଛେ ? ତୋମାର ମନ କି ବଲେ ନା ବଲେ, ତାହାତେ ଅପରେର କି ଆସେ ଯାଯ ? ତୋମାର ଏ ସକଳ କଥାର କୋନ ଅର୍ଥ ନାହିଁ-କାରଣ ତୁମି ଶାନ୍ତ୍ରେ ବିରଳକୁ ଚିନ୍ତା କରିତେଛେ । ଯଦି ତୋମାର ମନ ଏକ କଥା ବଲେ ଏବଂ ବେଦ ଅନ୍ୟ କଥା ବଲେନ, ତବେ ତୋମାର ମନ ସଂୟତ କରିଯା ବେଦେର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଶିରୋଧାର୍ୟ କର । ଯଦି ବେଦ ବଲେନ,

ନରହତ୍ୟା ଠିକ, ତବେ ତାହାଇ ଠିକ । ଯଦି ତୁମି ବଲ, ‘ନା, ଆମାର ବିବେକ ଅନ୍ୟରୂପ ବଲେ’—ଏ କଥା ବଲା ଚଲିବେ ନା ।

ଯେ ମୁହୂର୍ତ୍ତେ କୋନ ଗ୍ରହକେ ବିଶେଷ ପବିତ୍ର ଓ ଚିରନ୍ତନ ବଲିଯା ବିଶ୍ୱାସ କରିଲେନ, ତଥନ ଆର ଉହାକେ ସନ୍ଦେହ କରିତେ ପାରିବେନ ନା । ଆମି ବୁଝିତେ ପାରିନା, ଏଦେଶେର ଲୋକେରା ବାହିବେଳେ ପରମ ବିଶ୍ୱାସୀ ହିଁଯାଓ କି କରିଯା ବଲେ—‘ଉପଦେଶଗୁଲି କତ ସୁନ୍ଦର, ନ୍ୟାୟସଙ୍ଗତ ଓ କଳ୍ୟାଣକର !’ କାରଣ ବାହିବେଳ ସ୍ଵୟଂ ଈଶ୍ୱରେର ବାଣୀ—ଏଇ ବିଶ୍ୱାସ ଯଦି ପାକା ହୟ, ତବେ ତାହାର ଭାଲମନ୍ଦ ବିଚାରେର ଅଧିକାର—ଆପନାଦେର ମୋଟେଇ ନାଇ । ଯଥନ ବିଚାର କରିତେ ବସେନ, ତଥନ ଆପନାରା ଭାବେନ—ଆପନାରା ବାହିବେଳ ଅପେକ୍ଷା ବଡ଼ । ସେଫେତ୍ରେ ବାହିବେଲେର ପ୍ରୟୋଜନ କି ? ପୁରୋହିତେରା ବଲେନ, ‘ବାହିବେଳ ବା ଅନ୍ୟ କାହାରେ ସହିତ ତୁଳନା କରିତେ ଆମରା ନାରାଜ । ତୁଳନାର କୋନ ପ୍ରୟୋଜନ ନାଇ । କାରଣ, କୋନ୍ତି ପ୍ରାମାଣିକ ? ଏଇ ଶେଷ କଥା । ଯଦି କୋନ କିଛୁର ସତ୍ୟତା ସମ୍ବନ୍ଧେ ତୋମାର ମନେ ସନ୍ଦେହ ଜାଗେ, ତବେ ବେଦେର ଅନୁଶାସନ ଅନୁୟାୟୀ ତାହାର ଯାଥାର୍ଥ୍ୟ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିଯା ଲାଗୁ ।’

ଉପନିଷଦ୍ ଇହା ବିଶ୍ୱାସ କରେନ, ତବେ ସେଖାନେ ଏକଟି ଉଚ୍ଚତର ମାନ୍ୟ ଆଛେ । ଏକଦିକେ ଯେମନ ବେଦେର କର୍ମକାଣ୍ଡ ତାହାରା ଅସ୍ତ୍ରୀକାର କରେ ନା, ତେମନି ଆବାର ଅନ୍ୟଦିକେ ତାହାଦେର ଦୃଢ଼ ମତ ଏଇ ଯେ, ପଣ୍ଡବଲି ଏବଂ ଅପରେର ଅର୍ଥେର ପ୍ରତି ପୁରୋହିତକୁଲେର ଲୋଭ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅସଙ୍ଗତ । ମନୋବିଜ୍ଞାନେର ଦିକ୍ ଦିଯା ଉଭୟେର ଭିତରେ ଅନେକ ମିଳ ଆଛେ ବଟେ, ତବେ ଆତ୍ମାର ସ୍ଵରୂପ ସମ୍ବନ୍ଧେ ଦାର୍ଶନିକ ମତାନୈକ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନ । ଆତ୍ମାର କି ଦେହ ଓ ମନ ଆଛେ ? ମନ କି କତକଣ୍ଡଳି କ୍ରିୟାଶୀଳ ଓ ସଂଜ୍ଞାବହ ସ୍ନାୟୁର ସମଟି ? ସକଳେଇ ମାନିଯା ଲୟ, ମନୋବିଜ୍ଞାନ ଏକଟି ନିଖୁତ ବିଜ୍ଞାନ; ଏ ବିଷୟେ କୋନ ମତଭେଦ ନାଇ । କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମା ଓ ଈଶ୍ୱର ପ୍ରଭୃତି ବ୍ୟାପାରେ ଦାର୍ଶନିକ ତତ୍ତ୍ଵ ଲହିଯା ଉଭୟେର ମଧ୍ୟେ ଦ୍ଵନ୍ଦ୍ଵ ରହିଯାଛେ ।

ପୁରୋହିତକୁଲ ଏବଂ ଉପନିଷଦ୍ଦେର ମଧ୍ୟେ ଆର ଏକଟି ବଡ଼ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଆଛେ । ଉପନିଷଦ୍ ବଲେନ— ତ୍ୟାଗ କର । ତ୍ୟାଗହି ସବ କିଛୁର କଷ୍ଟପାଥର । ସବ କିଛୁ ତ୍ୟାଗ କର । ସୃଷ୍ଟି ପ୍ରକ୍ରିୟା ହିତେଇ ସଂସାରେର ଯାହା କିଛୁ ବନ୍ଧନ । ମନ ସୁନ୍ଦର ହୟ ତଥନଇ, ଯଥନ ସେ ଶାନ୍ତ । ଯେ-ମୁହୂର୍ତ୍ତେ ମନକେ ଶାନ୍ତ କରିତେ ପାରିବେ, ସେଇ ମୁହୂର୍ତ୍ତେଇ ସତ୍ୟକେ ଜାନିତେ ପାରିବେ । ମନ ଯେ ଏତ ଚଂଚଳ, ତାହାର କାରଣ

କି? କଲ୍ପନା ଓ ସ୍ମଜନୀ ପ୍ରବୃତ୍ତିଇ ଇହାର କାରଣ । ସୃଷ୍ଟି ବନ୍ଧ କର, ସତ୍ୟ ଜାନିତେ ପାରିବେ । ସୃଷ୍ଟିର ସମସ୍ତ ଶକ୍ତି ବନ୍ଧ ହିଲେଇ ସତ୍ୟ ଜାନା ଯାଯ ।

ଅନ୍ୟଦିକେ ପୁରୋହିତଙ୍କୁଳ ସୃଷ୍ଟିର ପକ୍ଷପାତୀ । ଏମନ ଜୀବେର କଲ୍ପନା କର, ଯାହାର ମଧ୍ୟେ ସୃଷ୍ଟିର କୋନ ତ୍ରିୟାକଳାପ ନାହିଁ । ଏରକମ ଅବଶ୍ଵା ଚିନ୍ତା କରା ଯାଯ ନା । ହ୍ରୀଯା ସମାଜ-ବିବର୍ତ୍ତନେର ଜନ୍ୟ ମାନୁଷକେ ଏକଟି ପରିକଲ୍ପନା କରିତେ ହିୟାଛିଲ । ଏଇଜନ୍ୟ (ବିବାହେ) କଠୋର ନିର୍ବାଚନ-ପ୍ରଥା ଅବଲମ୍ବନ କରିତେ ହୁଏ । ଉଦାହରଣସ୍ଵରୂପ ବଲା ଯାଯ, ଅନ୍ଧ ଓ ଖଣ୍ଡର ବିବାହ ନିଷିଦ୍ଧ ଛିଲ । ଫଳେ ଭାରତବର୍ଷେ ବିକଳାଙ୍ଗ ଲୋକେର ସଂଖ୍ୟା ପୃଥିବୀର ଅନ୍ୟ ଯେ-କୋନ ଦେଶ ଅପେକ୍ଷା କମ । ମୃଗୀରୋଗୀ ଏବଂ ପାଗଲେର ସଂଖ୍ୟା ଓ ସେଖାନେ କମ । ଇହାର କାରଣ-ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଯୌନ-ନିର୍ବାଚନ । ପୁରୋହିତଦେର ବିଧାନ ହିଲ-ବିକଳାଙ୍ଗେରା ସନ୍ନୟାସୀ ହଟ୍ଟକ । ଅପରଦିକେ ଉପନିଷଦ୍ ବଲେନଃ ନା, ପୃଥିବୀର ଶ୍ରେଷ୍ଠ, ସବଚେଯେ ତାଜା ଓ ସୁନ୍ଦର ଫୁଲଟି ପୂଜାର ବେଦୀତେ ଅର୍ପଣ କରା କର୍ତ୍ତବ୍ୟ । ଆଶିଷ୍ଟ ଦ୍ରତ୍ତିଷ୍ଠ ବଲିଷ୍ଠ ମେଧାବୀ ଓ ସୁହୃତ୍ତମ ବ୍ୟକ୍ତିରାଇ ସତ୍ୟଲାଭେର ଚେଷ୍ଟା କରିବେ ।

ଏହି ସବ ମତ-ପାର୍ଥକ୍ୟ ସତ୍ୱେ ଓ ପୁରୋହିତରା ନିଜେଦେର ଏକଟି ପୃଥକ୍ ଜାତି-ଗୋଟୀତେ (ବ୍ରାହ୍ମଣ) ପରିଣତ କରିଯାଛେ, ଏ କଥା ଆମି ଆପନାଦେର ଆଗେଇ ବଲିଯାଛି । ଦ୍ୱିତୀୟ ହିଲ ରାଜପୁରୁଷେର ଜାତି (କ୍ଷତ୍ରିୟ) । ଉପନିଷଦେର ଦର୍ଶନ ରାଜାଦେର ମନ୍ତ୍ରିକ୍ଷ ହିତେ ପ୍ରସୂତ, ପୁରୋହିତଦେର ମନ୍ତ୍ରିକ୍ଷ ହିତେ ନଯ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମୀୟ ଆନ୍ଦୋଳନେର ମଧ୍ୟ ଦିଯା ଏକଟି ଅର୍ଥନୈତିକ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ଵ ଚଲିଯାଛେ । ମାନୁଷ ନାମକ ଜୀବେର ଉପର ଧର୍ମେର କିଛୁ ପ୍ରଭାବ ଆଛେ ବଟେ, କିନ୍ତୁ ଅର୍ଥନୀତିର ଦ୍ୱାରାଇ ସେ ପରିଚାଲିତ ହୁଏ । ବ୍ୟକ୍ତିର ଜୀବନେର ଉପର ଅନ୍ୟ କିଛୁର ପ୍ରଭାବ ଥାକିତେ ପାରେ, କିନ୍ତୁ ସମ୍ମିଳିତଭାବେ ମାନୁଷେର ଭିତର ଯଥନଟି କୋନ ଅଭ୍ୟୁଥାନ ଆସିଯାଛେ, ତଥନଟି ଦେଖା ଗିଯାଛେ, ଆର୍ଥିକ ସମ୍ପର୍କ ବ୍ୟତୀତ ମାନୁଷ କଥନଓ ସାଡା ଦେଇ ନାହିଁ । ଆପନି ଯେ ଧର୍ମମତ ପ୍ରଚାର କରିତେଛେ, ତାହା ସର୍ବଜ୍ଞସୁନ୍ଦର ନା ହିତେ ପାରେ, କିନ୍ତୁ ଯଦି ତାହାର ପଶ୍ଚାତେ ଅର୍ଥନୈତିକ ପଟ୍ଟଭୂମି ଥାକେ ଏବଂ କିଛୁ ସଂଖ୍ୟକ ଉତ୍ସାହୀ ସମର୍ଥକ ଇହାର ପ୍ରଚାରେର ଜନ୍ୟ ବନ୍ଧପରିକର ହୁଏ, ତବେ ଆପନି ଏକଟି ଗୋଟା ଦେଶକେ ଆପନାର ଧର୍ମମତେ ଆନିତେ ପାରିବେନ ।

ଯଥନଟି କୋନ ଧର୍ମମତ ସଫଳ ହୁଏ, ତଥନ (ବୁଝିତେ ହିବେ) ଅବଶ୍ୟକ୍ତି ତାହାର ଆର୍ଥିକ ମୂଲ୍ୟ ଆଛେ । ଏକହି ଧରନେର ସହସ୍ର ସହସ୍ର ସମ୍ପଦାୟ କ୍ଷମତାର ଜନ୍ୟ ସଂଗ୍ରାମ କରିଲେଓ ଯେ-ସମ୍ପଦାୟ

ଆର୍ଥିକ ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନ କରିତେ ପାରେ, ତାହାଇ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭ କରିବେ । ପେଟେର ଚିନ୍ତା-ଅନ୍ନେର ଚିନ୍ତା ମାନୁଷେର ପ୍ରଥମ । ଅନ୍ନେର ବ୍ୟବସ୍ଥା ପ୍ରଥମେ, ତାରପର ମଣ୍ଡିକ୍ଷେର । ମାନୁଷ ଯଥନ ହାଁଟେ, ତଥନ ତାହାର ପେଟ ଚଲେ ଆଗେ, ମାଥା ଚଲେ ପରେ । ଇହା କି ଲକ୍ଷ୍ୟ କରେନ ନାହିଁ? ମଣ୍ଡିକ୍ଷେର ଅଗ୍ରଗତିର ଜନ୍ୟ ଏଖନେ କହେକ ଯୁଗ ଲାଗିବେ । ୬୦ ବର୍ଷର ହଇଲେ ମାନୁଷ ସଂସାର ହଇତେ ବିଦାୟ ଲୟ । ସମଗ୍ର ଜୀବନ ଏକଟା ଭାଣ୍ଡି । ବନ୍ଦର ପ୍ରକୃତ ସ୍ଵରୂପ ବୁଦ୍ଧିବାର ମତ ବସ ହଇତେ ନା ହଇତେ ମୃତ୍ୟୁ ଆସିଯା ଉପହିତ ହ୍ୟ । ଯତଦିନ ପାକଙ୍ଗଳୀ ସବଲ ଛିଲ, ତତଦିନ ସବ ଠିକ ଛିଲ । ଯଥନ ବାଲସୁଲଭ ସ୍ଵପ୍ନ ବିଲୀନ ହଇଯା ବନ୍ଦର ପ୍ରକୃତ ସ୍ଵରୂପ ଦେଖିବାର ସମୟ ଆସିଲ, ତଥନ ମଣ୍ଡିକ୍ଷେର ଗତି ଶୁରୁ ହ୍ୟ; ଏବଂ ଯଥନ ମଣ୍ଡିକ୍ଷେର କ୍ରିୟା ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭ କରିଲ, ତଥନ ସଂସାର ହଇତେ ଚଲିଯା ଯାଇତେ ହ୍ୟ । ତାଇ ଉପନିଷଦେର ଧର୍ମକେ ଜନସାଧାରଣେର ହଦୟଗ୍ରାହୀ କରା ବଡ଼ ଦୁରାହ ବ୍ୟାପାର । ଅର୍ଥଗତ ଲାଭ ସେଖାନେ ଖୁବ ଅଳ୍ପ, କିନ୍ତୁ ପରାର୍ଥପରତା ସେଖାନେ ପ୍ରଚୁର ।

ଉପନିଷଦେର ଧର୍ମ ଯଦିଓ ପ୍ରଭୃତ ରାଜଶକ୍ତିର ଅଧିକାରୀ ରାଜନ୍ୟବର୍ଗେର ଦ୍ୱାରା ଆବିଷ୍କୃତ ହଇଯାଛେ, ତବୁ ଇହାର ରାଜ୍ୟ ବିସ୍ତୃତି ଛିଲ ନା । ତାଇ ସଂଗ୍ରାମ ପ୍ରବଲ ହଇତେ ପ୍ରବଲତର ହଇଯାଛି । ପ୍ରାୟ ଦୁଇ ହାଜାର ବଚର ପରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ବିନ୍ଦାରେର ସମୟ ଇହା ଚୂଡ଼ାନ୍ତ ଅବସ୍ଥାଯ ଉପନୀତ ହ୍ୟ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ବୀଜ ଛିଲ ଏହି ରାଜ୍ୟ ଓ ପୁରୋହିତେର ସାଧାରଣ ଦ୍ୱାରେ ମଧ୍ୟେ । ଏହି ପ୍ରତିଯୋଗିତାଯ ଧର୍ମର ଅବନତି ହ୍ୟ । ଏକଦଳ ଏହି ଧର୍ମକେ ତ୍ୟାଗ କରିତେ ଚାହିଲ, ଅନ୍ୟଦଳ ବୈଦିକ ଦେବତା, ଯଜ୍ଞ ପ୍ରଭୃତିକେ ଆଁକଡ଼ାଇଯା ଥାକିତେ ଚାହିଲ । କାଳକ୍ରମେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଜନସାଧାରଣେର ଶୁଙ୍ଗଲ ମୋଚନ କରିଲ । ଏକ ମୁହୂର୍ତ୍ତେ ସକଳ ଜାତି ଓ ସମ୍ପଦାୟ ସମାନ ହଇଯା ଗେଲ । ଧର୍ମର ମହାନ୍ ତତ୍ତ୍ଵଗୁଲି ଭାରତେ ଏଖନେ ବର୍ତ୍ତମାନ, କିନ୍ତୁ ସେଗୁଲି ପ୍ରଚାର କରାର କାଜ ଏଖନେ ବାକୀ ଆଛେ, ଅନ୍ୟଥା ସେଇ ତତ୍ତ୍ଵଗୁଲି ଦ୍ୱାରା କୋନ ଉପକାର ହଇବେ ନା ।

ଦୁଇଟି କାରଣେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦେଶେଇ ପୁରୋହିତଗଣ ଗୋଁଡ଼ା ଓ ପ୍ରାଚୀନପତ୍ରୀ ହ୍ୟ । ଏକଟି କାରଣ-ତାହାଦେର ଜୀବିକା, ଅନ୍ୟଟି-ତାହାଦିଗକେ ଜନସାଧାରଣେର ସଙ୍ଗେ ଚଲିତେ ହ୍ୟ । ତାହା ଛାଡ଼ା ପୁରୋହିତଦେର ମନ ସବଲ ନଯ । ଯଦି ଜନସାଧାରଣ ବଲେ, ‘ଦୁଇ ହାଜାର ଦେବତାର କଥା ପ୍ରଚାର କର’, ପୁରୋହିତରା ତାହାଇ କରିବେ । ଯେ ଜନମଙ୍ଗଳୀ ତାହାଦେର ଟାକା ଦେଇ, ପୁରୋହିତରା ତାହାଦେର ଆଜ୍ଞାବହ ଭୃତ୍ୟମାତ୍ର, ଭଗବାନ୍ ତୋ ଟାକା ଦେନ ନା; କାଜେଇ ପୁରୋହିତଦେର ଦୋଷ

দেওয়ার পূর্বে নিজেদেরই দোষ দিন। আপনারা যেরূপ শাসন, ধর্ম ও পুরোহিতকুল পাইবার উপযুক্ত, সেইরূপই পাইবেন। ইহা অপেক্ষা ভাল কিছু পাওয়া আপনাদের পক্ষে সম্ভব নয়।

এই সংঘর্ষ ভারতবর্ষেও আরম্ভ হইয়াছিল এবং ইহার একটি চূড়ান্ত অবস্থা দেখা গেল গীতাতে। যখন সমগ্র ভারতবর্ষ দুইটি বিদ্যমান দলে বিভক্ত হইবার আশঙ্কা দেখা দিল— তখন এই বিরাট পুরুষ শ্রীকৃষ্ণের আবির্ভাব। তিনি গীতার মাধ্যমে আনুষ্ঠানিক ক্রিয়াকলাপ এবং পুরোহিত ও জনসাধারণের ধর্মতত্ত্বের মধ্যে একটি সমন্বয় সাধন করেন। আপনারা যীশুশ্রীষ্টকে যেমন শ্রদ্ধা ও পূজা করেন, শ্রীকৃষ্ণকেও তেমনি ভারতবর্ষের লোক শ্রদ্ধা ও পূজা করেন। শুধু যুগের ব্যবধান মাত্র। আপনাদের দেশে ক্রীস্মাসের মত হিন্দুরা শ্রীকৃষ্ণের জন্মতিথি (জন্মাষ্টমী) পালন করেন। শ্রীকৃষ্ণের আবির্ভাব পাঁচ হাজার বৎসর পূর্বে। তাঁহার জীবনে বহু অলৌকিক ঘটনা ঘটিয়াছে; সেগুলির কিছু কিছু যীশুশ্রীষ্টের জীবনীর সহিত মিলিয়া যায়। কারাগারেই শ্রীকৃষ্ণের জন্ম হইয়াছিল। পিতা শিশুকে লইয়া পলায়ন করেন এবং গোপগোপীদের নিকট তাঁহার পালনের ভার অর্পণ করেন। সেই বৎসরে যত শিশু জন্মিয়াছিল, সকলকেই হত্যা করার আদেশ দেওয়া হইয়াছিল এবং জীবনের শেষভাগে তাঁহাকে অপরের হাতে প্রাণ দিতে হইয়াছিল—ইহাই নিয়তি।

শ্রীকৃষ্ণ বিবাহ করিয়াছিলেন। তাঁহাকে অবলম্বন করিয়া অসংখ্য গ্রন্থ রচিত হইয়াছে। সেগুলি সম্বন্ধে আমরা তত আগ্রহ নাই। অতিরঞ্জন-দোষ হিন্দুদেরও আছে। খ্রীষ্টান মিশনরীরা যদি বাইবেলের একটি গল্প বলে, হিন্দুরা বিশটি গল্প বলিবে। আপনারা যদি বলেন, তিমিমাছ জোনা-কে গলাধঃকরণ করিয়াছিল—হিন্দুরা বলিবেন, তাহাদের কেহ না কেহ একটি হাতীকে গিলিয়াছিল। ... বাল্যকাল হইতে আমি শ্রীকৃষ্ণের জীবন সম্পর্কে অনেক কথা শুনিয়াছি। আমি ধরিয়া লইতেছি, শ্রীকৃষ্ণ বলিয়া কেহ একজন ছিলেন এবং গীতা তাঁহার অপূর্ব গ্রন্থ। এ কথা অনস্বীকার্য যে, গল্প বা উপকথাগুলি বিশ্লেষণ করিলে এই ব্যক্তিত্বের সম্বন্ধে একটা ধারণা হয়। উপকথাগুলি অলঙ্কারের কাজ করে। স্বত্বাবতই

সেগুলি যতটা স্ন্তব সুশোভন করা হয় এবং আলোচ্য ব্যক্তির চরিত্রের সহিত খাপ খাওয়াইয়া লওয়া হয়। বুদ্ধদেবের কথা ধরা যাক—ত্যাগই কেন্দ্রগত ভাব; হাজার হাজার উপকথা রচিত হইয়াছে এবং প্রত্যেকটিতে ঐ ত্যাগের মাহাত্ম্য ফুটাইয়া তোলা হইয়াছে। লিঙ্কনের মহান् জীবনের এক-একটি ঘটনা লইয়া বহু গল্প রচিত হইয়াছে। গল্পগুলি বিশ্লেষণ করিলে একটি সাধারণ ভাব দেখিতে পাওয়া যায়। উহার মধ্যে ঐ ব্যক্তির চরিত্রের প্রধান বৈশিষ্ট্যকে ফুটাইয়া তোলা হইয়াছে। শ্রীকৃষ্ণের জীবনের প্রধান বৈশিষ্ট্য হইল অনাসক্তি। তাঁহার কোন ব্যক্তিগত প্রয়োজন নাই, কোন অভাবও তাঁহার নাই। কর্মের জন্যই তিনি কর্ম করেন। ‘কর্মের জন্যই কর্ম কর। পূজার জন্য পূজা কর। পরোপকার কর-কারণ, পরোপকার মহৎ কাজ; এর বেশী কিছু চাহিও না।’ ইহাই শ্রীকৃষ্ণের চরিত্র। অন্যথা এই উপকথাগুলিকে সেই অনাসক্তির আদর্শের সঙ্গে খাপ খাওয়ান যায় না। গীতা তাঁহার একমাত্র উপদেশ নয়।

আমি যত মানুষের কথা জানি, তাহাদের মধ্যে শ্রীকৃষ্ণ সর্বাঙ্গসুন্দর। তাঁহার মধ্যে মস্তিষ্কের উৎকর্ষতা, হৃদয়বত্তা ও কর্মনৈপুণ্য সমভাবে বিকশিত হইয়াছিল। তাঁহার জীবনের প্রতি মুহূর্ত নাগরিক, যোদ্ধা, মন্ত্রী অথবা অন্য কোন দায়িত্বশীল পুরুষের কর্মপ্রবণতায় প্রাণবন্ত। বিদ্যাবত্তা, কবি-প্রতিভা, ভদ্র ব্যবহার-সব দিক্ দিয়াই তিনি ছিলেন মহান्। গীতা ও অন্যান্য গ্রন্থে এই সর্বাঙ্গীণ ও বিশ্ময়কর কর্মশীলতা এবং মস্তিষ্ক ও হৃদয়ের অপূর্ব সমন্বয়ের কথা ব্যাখ্যাত হইয়াছে। গীতায় যে হৃদয়বত্তা ও ভাষার মাধুর্য ফুটিয়া উঠিয়াছে, তাহা অপূর্ব ও অনবদ্য। এই মহান् ব্যক্তির প্রচণ্ড কর্মক্ষমতার পরিচয় এখনও দেখা যায়। পাঁচ হাজার বৎসর অতিবাহিত হইয়াছে—আজও কোটি কোটি লোক তাঁহার বাণীতে অনুপ্রাণিত হইতেছে। চিন্তা করুন—আপনারা তাঁহাকে জানুন বা না জানুন—সমগ্র জগতে তাঁহার চরিত্রের প্রভাব কত গভীর! তাঁহার পূর্ণাঙ্গ প্রজ্ঞাকে আমি পরম শ্রদ্ধা করি। কোন প্রকার জটিলতা, কোন প্রকার কুসংস্কার সেই চরিত্রে দৃষ্ট হয় না। জগতের প্রত্যেক বস্তুর একটি নিজস্ব স্থান আছে, এবং তিনি তাহার যোগ্য মর্যাদা দিতে জানিতেন। যাহারা কেবল তর্ক করে এবং বেদের মহিমা সম্বন্ধে সন্দেহ করে, তাহারা সত্যকে

ଜାନିତେ ପାରେ ନା; ତାହାରା ଭଣ ବ୍ୟତୀତ ଆର କିଛୁଇ ନୟ । କୁସଂକାର ଏବଂ ଅଞ୍ଜତାରେ ହାନି ବେଦେ ଆଛେ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ବନ୍ଧୁର ଯଥାୟଥ ହାନି ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରାଇ ପ୍ରକୃତ ରହ୍ସ୍ୟ ।

ତାରପର ହଦ୍ୟବତ୍ତା ! ବୁଦ୍ଧଦେବେରେ ପୂର୍ବବତୀ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ସକଳ ସମ୍ପଦାୟେର ନିକଟ ଧର୍ମେର ପ୍ରବେଶଦ୍ୱାରା ଉନ୍ନତି କରିଯାଇଲେନ । ମନଃଶକ୍ତି ଏବଂ ପ୍ରଚଣ୍ଡ କର୍ମପ୍ରବଣତାର କୀ ଅପୂର୍ବ ବିକାଶ ! ବୁଦ୍ଧଦେବେର କର୍ମକ୍ଷମତା ଏକଟି ବିଶେଷ ସ୍ତରେ ପରିଚାଳିତ ହିତ-ଉହା ଆଚାର୍ୟେର ସ୍ତର । ତିନି ଶ୍ରୀ-ପୁତ୍ର ପରିତ୍ୟାଗ କରିଲେନ, ନତୁବା ଆଚାର୍ୟେର କାଜ କରା ସମ୍ଭବ ନହେ । କିନ୍ତୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଯୁଦ୍ଧକ୍ଷେତ୍ରେ ଦାଁଡାଇୟା ଉପଦେଶ ଦିତେଛେନ ! ଯିନି ପ୍ରବଳ କର୍ମବ୍ୟକ୍ତତାର ମଧ୍ୟେ ନିଜେକେ ଏକାନ୍ତଭାବେ ଶାନ୍ତ ରାଖେନ ଏବଂ ଯିନି ଗଭୀର ଶାନ୍ତିର ମଧ୍ୟେ କର୍ମପ୍ରବଣତା ଦେଖାନ, ତିନିଇ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଯୋଗୀ ଓ ଜ୍ଞାନୀ । ଯୁଦ୍ଧକ୍ଷେତ୍ରେ ଅନ୍ତର୍ଶର୍ମ ଏହି ମହାପୁରୁଷ ଜ୍ଞକ୍ଷେପ କରେନ ନା । ସଂଗ୍ରାମେର ମଧ୍ୟେ ଓ ତିନି ଧୀର ହିଂରଭାବେ ଜୀବନ ଓ ମୃତ୍ୟୁର ସମସ୍ୟାସମୂହ ଆଲୋଚନା କରେନ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅବତାରରୁ ତାହାର ଉପଦେଶେର ଜୀବନ୍ତ ଉଦାହରଣ । ନିଉ ଟେଷ୍ଟାମେଟ୍ରେ ଉପଦେଶେର ତାତ୍ପର୍ୟ ଜାନିବାର ଜନ୍ୟ ଆପନାରା କାହାରେ ନା କାହାରେ ନିକଟ ଯାଇୟା ଥାକେନ । ତାହାର ପରିବର୍ତ୍ତେ ନିଜେରା ଉହା ବାର ବାର ପଡ଼ୁନ ଏବଂ ଖ୍ରୀଷ୍ଟେର ଅପୂର୍ବ ଜୀବନାଲୋକେ ଉହା ବୁଝିତେ ଚେଷ୍ଟା କରନ ।

ମନୀଷୀରା ଚିନ୍ତା କରେନ ଏବଂ ଆମରାଓ ଚିନ୍ତା କରି । କିନ୍ତୁ ତାହାର ମଧ୍ୟେ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଆଛେ । ଆମାଦେର ମନ ଯାହା ଚିନ୍ତା କରେ, ଶରୀର ତାହା ଅନୁସରଣ କରେ ନା । ଆମାଦେର କାର୍ଯ୍ୟ ଓ ଚିନ୍ତାର ମଧ୍ୟେ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ନାହିଁ । ଯେ ଶକ୍ତିର ବଲେ ‘ଶବ୍ଦ’ ବେଦ ହ୍ୟ, ଆମାଦେର କଥାଯ ସେ ଶକ୍ତି ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଝାନି ବା ମନୀଷୀରା ଯାହା ଚିନ୍ତା କରେନ, ତାହା ଅବଶ୍ୟକ କର୍ମେ ପରିଣିତ ହ୍ୟ । ଯଦି ତାହାରା ବଲେନ, ‘ଆମି ଇହା କରିବ’ ତବେ ତାହାଦେର ଶରୀର ସେଇ କାଜ କରିବେଇ । ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଆଜ୍ଞାବହତା-ଇହାଇ ଲକ୍ଷ୍ୟ । ଆପନି ଏକ ମୁହୂର୍ତ୍ତେ ନିଜେକେ ଈଶ୍ୱର କଳ୍ପନା କରିତେ ପାରେନ, କିନ୍ତୁ ଆପନି ଈଶ୍ୱର ହିତେ ପାରେନ ନା-ବିପଦ ଏଖାନେଇ । ମନୀଷୀରା ଯାହା ଚିନ୍ତା କରେନ, ତାହାଇ ହନ-ଆମାଦେର ଚିନ୍ତାକେ କାର୍ଯ୍ୟ ପରିଣିତ କରିତେ ଅନେକ ସମୟ ପ୍ରୟୋଜନ ।

ଆମରା ଏତକ୍ଷଣ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଓ ତାହାର ସମସାମ୍ୟିକ ଯୁଗେର କଥା ଆଲୋଚନା କରିଲାମ । ପରବତୀ ବନ୍ଧୁତାଯ ଗୀତା ସମସ୍ତେ ଆରା ଅନେକ କଥା ଜାନିତେ ପାରିବ ।

গীতা-২

[১৯০০ খ্রীঃ ২৮ মে সান ফ্রান্সিস্কোতে প্রদত্ত বক্তৃতার সংক্ষিপ্ত অনুলিপি]

গীতা সম্বন্ধে প্রথমেই কিছু ভূমিকার প্রয়োজন। দৃশ্য-কুরুক্ষেত্রের সমরাঙ্গণ। পাঁচ হাজার
বৎসর পূর্বে ভারতবর্ষের আধিপত্য লাভের জন্য একই রাজবংশের দুইটি শাখা-কুরু ও
পাণ্ডব যুদ্ধক্ষেত্রে সমবেত হইয়াছিল। পাণ্ডবদের ছিল রাজ্যে ন্যায়সঙ্গত অধিকার,
কৌরবদের ছিল বাহুবল। পাণ্ডবদের পাঁচ ভ্রাতা এতদিন বনে বাস করিতেছিলেন; শ্রীকৃষ্ণ
ছিলেন তাঁহাদের সখা। কৌরবেরা পাণ্ডবদিগকে সূচ্যগ্র মেদিনী দিতেও রাজ্ঞী হইল না।

গীতায় প্রথম দৃশ্যটি যুদ্ধক্ষেত্রে। উভয় দিকে আছেন আত্মীয়স্বজন ও জ্ঞাতিবন্ধুরা—এক
পক্ষে কৌরব-ভ্রাতৃগণ, অপর পক্ষে পাণ্ডবেরা। একদিকে পিতামহ ভীম্ব, অন্যদিকে
পৌত্রগণ। বিপক্ষদলে তাঁহার জ্ঞাতি বন্ধু ও আত্মীয়দের দেখিয়া এবং (যুদ্ধক্ষেত্রে)
তাহাদিগকে বধ করিতে হইবে—এ-কথা চিন্তা করিয়া অর্জুন বিমর্শ হইলেন এবং অস্ত্রত্যাগ
করাই স্থির করিলেন। বস্তুতঃ এইখানেই গীতার আরম্ভ।

পৃথিবীতে আমাদের সকলেরই জীবন এক বিরামহীন সংগ্রাম। অনেক সময় আমরা
আমাদের দুর্বলতা ও কাপুরূষতাকে ক্ষমা ও ত্যাগ বলিয়া ব্যাখ্যা করিতে চাই। কিন্তু
ভিক্ষুকের ত্যাগে কোন কৃতিত্ব নাই। আঘাত করিতে সমর্থ কোন মানুষ যদি সহিয়া যায়,
তবে তাহাতে কৃতিত্ব আছে; যাহার কিছু আছে, সে যদি ত্যাগ করে, তবে তাহাতে মহত্ত্ব
আছে। আমরা তো জানি আমাদের জীবনেই কতবার আমরা আলস্য ও ভীরুতার জন্য
সংগ্রাম ত্যাগ করিয়াছি, আর আমরা সাহসী—এই মিথ্যা বিশ্বাসে নিজেদের মনকে
সম্মোহিত করিবার চেষ্টা করিয়াছি।

‘হে ভারত (অর্জুন), উঠ, হৃদয়ের এই দুর্বলতা ত্যাগ কর, ত্যাগ কর এই নির্বীর্যতা!
উঠিয়া দাঁড়াও, সংগ্রাম কর।’—এই তৎপর্যপূর্ণ শ্লোকটি দ্বারাই গীতার সূচনা। যুক্তির্ক
করিতে গিয়া অর্জুন উচ্চতর নৈতিক ধারণার প্রসঙ্গ আনিলেনঃ প্রতিরোধ করা অপেক্ষা

ପ୍ରତିରୋଧ ନା କରା କତ ଭାଲ, ଇତ୍ୟାଦି । ତିନି ନିଜେକେ ସମର୍ଥନ କରିତେ ଚେଷ୍ଟା କରିଲେନ; କିନ୍ତୁ ତିନି କୃଷ୍ଣକେ ଭୁଲ ବୁଝାଇତେ ପାରିଲେନ ନା । କୃଷ୍ଣ ପରମାତ୍ମା, ଶ୍ଵରଂ ଭଗବାନ୍ । ତିନି ଅବିଲମ୍ବେଇ ଅର୍ଜୁନେର ଯୁଦ୍ଧକ୍ଷର ଆସଲ ରୂପ ଧରିଯା ଫେଲିଲେନ-ଇହା ଦୁର୍ବଲତା । ଅର୍ଜୁନ ନିଜେର ଆତ୍ମୀୟସ୍ଵଜନକେ ଦେଖିଯା ଅସ୍ତ୍ରାଘାତ କରିତେ ପାରିତେଛେନ ନା ।

ଅର୍ଜୁନେର ହଦ୍ୟେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଆର ମାୟାର ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ଵ । ଆମରା ଯତହି ପକ୍ଷିସୁଲଭ ମମତାର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ହଇ, ତତହି ଭାବାବେଗେ ନିମଜ୍ଜିତ ହଇ । ଇହାକେ ଆମରା ‘ଭାଲବାସା’ ବଲି । ଆସଲେ ଇହା ଆତ୍ମ-ସମ୍ମୋହନ । ଜୀବଜନ୍ମର ମତ ଆମରାଓ ଆବେଗେର ଅଧୀନ । ବ୍ସେର ଜନ୍ୟ ଗାଭୀ ପ୍ରାଣ ଦିତେ ପାରେ-ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ଜୀବହି ପାରେ । ତାହାତେ କି? ଅନ୍ଧ ପକ୍ଷିସୁଲଭ ଭାବାବେଗ ପୂର୍ଣ୍ଣତେ ଲହିଯା ଯାଇତେ ପାରେ ନା । ଅନନ୍ତଚୈତନ୍ୟଳାଭହି ମାନବେର ଲକ୍ଷ୍ୟ । ସେଥାନେ ଆବେଗେର ସ୍ଥାନ ନାହିଁ, ଭାବାଲୁତାର ସ୍ଥାନ ନାହିଁ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗତ କୋନ କିଛୁର ସ୍ଥାନ ନାହିଁ, ସେଥାନେ କେବଳ ବିଶୁଦ୍ଧ ବିଚାରେର ଆଲୋ, ସେଥାନେ ମାନୁଷ ଆତ୍ମସ୍ଵରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ।

ଅର୍ଜୁନ ଏଥିନ ଆବେଗେର ଅଧୀନ । ଅର୍ଜୁନେର ହେଁଆ ଉଚିତ ଆରଓ ଅଧିକ ଆତ୍ମ-ସଂୟମୀ, ବିଚାରେର ଚିରନ୍ତନ ଆଲୋକୋନ୍ଧାସିତ ପଥଚାରୀ ଏକଜନ ଜ୍ଞାନୀ ଝୟ, ତିନି ଏଥିନ ତାହା ନହେନ । ହଦ୍ୟେର ତାଡ଼ନାୟ ମନ୍ତ୍ରକ୍ଷକେ ବିଚଲିତ କରିଯା, ନିଜେକେ ଭାନ୍ତ କରିଯା, ‘ମମତା’ ପ୍ରଭୃତି ସୁନ୍ଦର ଆଖ୍ୟାୟ ନିଜେର ଦୁର୍ବଲତାକେ ଆବୃତ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରିଯା ତିନି ଶିଶୁର ମତ ହଇଯାଛେ, ପଶୁର ମତ ହଇଯାଛେ । କୃଷ୍ଣ ତାହା ଦେଖିତେଛେ । ଅର୍ଜୁନ ସାମାନ୍ୟ ବିଦ୍ୟାବୁଦ୍ଧିସମ୍ପନ୍ନ ମାନୁଷେର ମତ କଥା ବଲିତେଛେ, ବହୁ ଯୁଦ୍ଧକ୍ଷର ଅବତାରଣା କରିତେଛେ; କିନ୍ତୁ ତିନି ଯାହା ବଲିତେଛେ, ତାହା ଅଞ୍ଜେର କଥା ।

‘ଜ୍ଞାନୀ ବ୍ୟକ୍ତି ଜୀବିତ ବା ମୃତ କାହାରଓ ଜନ୍ୟଇ ଶୋକ ପ୍ରକାଶ କରେନ ନା ।’ ‘ତୋମାର ମୃତ୍ୟୁ ହିତେ ପାରେ ନା, ଆମାରଓ ନା । ଏମନ ସମୟ କଥନଓ ଛିଲ ନା, ଯଥନ ଆମରା ଛିଲାମ ନା । ଏମନ ସମୟ କଥନଓ ଆସିବେ ନା, ଯଥନ ଆମରା ଥାକିବ ନା । ଇହଜୀବନେ ମାନୁଷ ଯେମନ ଶୈଶବାବନ୍ଧା ହିତେ ଆରନ୍ତ କରିଯା କ୍ରମେ ଯୌବନ ଓ ବାର୍ଧକ୍ୟ ଅତିକ୍ରମ କରେ, ତେମନି ମୃତ୍ୟୁତେ ସେ ଦେହନ୍ତର ଗ୍ରହଣ କରେ ମାତ୍ର । ଜ୍ଞାନୀ ବ୍ୟକ୍ତି ଇହାତେ ମୁହ୍ୟମାନ ହଇବେ କେନ? ’ ଏହି ସେ ଆବେଗପ୍ରବଣତା ତୋମାଯ ପାଇୟା ବସିଯାଛେ, ଇହାର ମୂଳ କୋଥାଯ? ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗ୍ରାମେ । ‘ଶୀତ ଓ ଉଷ୍ଣ, ସୁଖ ଓ ଦୁଖ-

ଏ-ସକଳେର ଅନ୍ତିତ୍ବ ଇନ୍ଦ୍ରିୟସ୍ପର୍ଶ ହିତେଇ ଅନୁଭୂତ ହୟ । ତାହାରା ଆସେ ଏବଂ ଯାଯ । '୬୬୬୫କ୍ଷଣେ ମାନୁଷ ଦୁଃଖୀ, ଆବାର ପରକ୍ଷଣେଇ ସୁଖୀ । ଏରୁପ ଅବହ୍ୟ ସେ ଆତ୍ମାର ସ୍ଵରୂପ ଉପଲବ୍ଧି କରିତେ ପାରେ ନା ।

'ଯାହା ଚିରକାଳ ଆଛେ (ସ୍ବର୍ଗ), ତାହା ନାହିଁ-ଏରୁପ ହିତେ ପାରେ ନା; ଆବାର ଯାହା କଥନ୍ତି ନାହିଁ (ଅସ୍ବର୍ଗ), ତାହା ଆଛେ-ଏରୁପ ହିତେ ପାରେ ନା । ସୁତରାଂ ଯାହା ଏହି ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱକେ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ କରିଯା ଆଛେ, ତାହା ଆଦି-ଅନ୍ତହୀନ ଓ ଅବିନାଶୀ ବଲିଯା ଜାନିବେ । ଏହି ବିଶ୍ୱେ ଏମନ କିଛୁଇ ନାହିଁ ଯାହା ଅପରିବର୍ତ୍ତନୀୟ ଆତ୍ମାକେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ କରିତେ ପାରେ । ଏହି ଦେହେର ଆଦି ଓ ଅନ୍ତ ଆଛେ, କିନ୍ତୁ ଯିନି ଦେହେର ମଧ୍ୟେ ବାସ କରେନ, ତିନି ଅନାଦି ଓ ଅବିନଶ୍ଵର ।'

ଇହା ଜାନିଯା ମୋହ ତ୍ୟାଗ କର ଏବଂ ଯୁଦ୍ଧେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେଉ, ପଶ୍ଚାତ୍ପଦ ହିତେ ନା-ଇହାଇ ଆଦର୍ଶ । ଫଳ ଯାହାଇ ହୋକ, କର୍ମ କରିଯା ଯାଓ । ନକ୍ଷତ୍ରଗଣ କକ୍ଷୟୁତ ହିତେ ପାରେ, ସମଗ୍ର ଜଗତ ଆମାଦେର ବିରଳଦ୍ୱେ ଦାଁଡ଼ାଇତେ ପାରେ, ତାହାତେ କିଛୁ ଆସେ ଯାଯ ନା । ମୃତ୍ୟୁ ତୋ ଶୁଦ୍ଧ ଦେହାନ୍ତରପ୍ରାପ୍ତି ମାତ୍ର ! ଯୁଦ୍ଧ କରିତେ ହିବେ । ଭୀରୁତୀ ଓ କାପୁରୁଷତା ଦ୍ୱାରା କିଛୁଇ ଲାଭ କରା ଯାଯ ନା । ପଶ୍ଚାଦପସରଣେ ଦ୍ୱାରା କୋନ ବିପଦ ଦୂର କରା ଯାଯ ନା । ଦେବତାଦେର ନିକଟ ତୋମରା ଅହରହ ଆକୁଳ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିତେଛ, ତାହାତେ କି ତୋମାଦେର ଦୁଃଖ ଦୂର ହେଇଯାଛେ ? ଭାରତେର ଜନସାଧାରଣ କୋଟି ହୟେକ ଦେବତାର କାହେ କାନ୍ନାକାଟି କରା ସତ୍ତ୍ଵେ କୁକୁର-ବିଡ଼ାଲେର ମତ ଦଲେ ଦଲେ ମରିତେଛେ । ଦେବତାରା କୋଥାଯ ? ତାହାରା ତଥନଇ ଆଗାଇୟା ଆସେନ, ସଖନ ତୁମି ନିଜେର ପାଯେ ଦାଁଡ଼ାଇତେ ପାର । ଦେବତାଦେର କି ପ୍ରୟୋଜନ ?

କୁସଂକ୍ଷାରେର କାହେ ଏହି ନତିଶୀକାର କରା, ନିଜେର ମନେର କାହେ ନିଜେକେ ବିକାଇୟା ଦେଓଯା ତୋମାର ଶୋଭା ପାଯ ନା । ହେ ପାର୍ଥ ! ତୁମି ଅନନ୍ତ, ଅବିନଶ୍ଵର; ତୋମାର ଜନ୍ମ ନାହିଁ, ମୃତ୍ୟୁ ନାହିଁ । ଅନନ୍ତଶକ୍ତିଶାଲୀ ଆତ୍ମା ତୁମି; କ୍ରୀତଦାସେର ମତ ବ୍ୟବହାର ତୋମାଯ ଶୋଭା ପାଯ ନା । ଉଠ, ଜାଗୋ, ଦୁର୍ବଲତା ତ୍ୟାଗ କରିଯା ଯୁଦ୍ଧ କର । ଯଦି ମୃତ୍ୟୁ ହୟ ହଟକ । ସାହାଯ୍ୟ କରିବାର କେହ ନାହିଁ । ତୁମିଇ ତୋ ଜଗତ । କେ ତୋମାଯ ସାହାଯ୍ୟ କରିତେ ପାରେ ? 'ଜୀବଗଣେର ଅନ୍ତିତ୍ବ ଶରୀର ଉତ୍ୱପତ୍ତିର ପୂର୍ବେ ଏବଂ ମୃତ୍ୟୁର ପରେ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଥାକେ । ଶୁଦ୍ଧ ମାର୍ବଖାନେର ହିତିକାଲଟୁକୁ ବ୍ୟକ୍ତ । କାଜେଇ ତାହାତେ ଶୋକେର କାରଣ କିଛୁଇ ନାହିଁ ।'

‘କେହ ଏହ ଆତ୍ମାକେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟରୂପେ ଦେଖେନ, କେହ ଇହାକେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟରୂପେ ବର୍ଣନ କରେନ, ଅପର କେହ ଏହ ଆତ୍ମାକେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟରୂପେ ଶ୍ରବଣ କରେନ, ଆବାର ଅନେକେ ଶୁଣିଯାଓ ଇହାକେ ଜାନିତେ ପାରେନ ନା ।’

କିନ୍ତୁ ଏହ ଆତ୍ମୀୟସ୍ଵଜନକେ ବଧ କରା ଯେ ପାପ-ଏ-କଥା ବଲାର ତୋମାର ଅଧିକାର ନାହିଁ; କାରଣ ତୁମ କ୍ଷତ୍ରିୟ ଏବଂ ବର୍ଣାଶ୍ରମ-ଅନୁଯାୟୀ ଯୁଦ୍ଧ କରାଇ ତୋମାର ସ୍ଵଧର୍ମ । ... ‘ସୁଖ-ଦୁଃଖ, ଜୟ-ପରାଜୟ ତୁଳ୍ୟ ଜ୍ଞାନ କରିଯା ଯୁଦ୍ଧାର୍ଥ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୁଏ ।’

ଏଥାନେ ଗୀତାର ଅନ୍ୟ ଏକଟି ବିଶେଷ ମତବାଦେର ସୂଚନା କରା ହିତେଛେ—ଅନାସତ୍ତ୍ଵର ଉପଦେଶ । ଅର୍ଥାତ୍ ଆମରା କାର୍ଯ୍ୟ ଆସନ୍ତୁ ହେବି ବଲିଯା ଆମାଦେର କର୍ମଫଳ ଭୋଗ କରିତେ ହ୍ୟ । ... ‘କେବଳ ଯୋଗ୍ୟତ୍ତ ହେଯା କର୍ତ୍ତବ୍ୟ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ କରିଲେ କର୍ମବନ୍ଧନ ଛିନ୍ନ ହ୍ୟ ।’ ସମସ୍ତ ବିପଦ ତୁମ ଅତିକ୍ରମ କରିତେ ପାରିବେ । ‘ଏହ ନିଷ୍କାମ କର୍ମଯୋଗେର ଅଳ୍ପମାତ୍ର ଅନୁଷ୍ଠାନ କରିଯା ମାନବ ଜନ୍ମମରଣରୂପ ସଂସାରେର ଭୀଷଣ ଆବର୍ତ୍ତ ହିତେ ପରିତ୍ରାଣ ଲାଭ କରେ ।’

‘ହେ ଅର୍ଜୁନ, କେବଳମାତ୍ର ନିଶ୍ଚୟାତ୍ମିକା ଏକନିଷ୍ଠ ବୁଦ୍ଧି ସଫଳକାମ ହ୍ୟ । ଅଞ୍ଚିରିଚିତ୍ତ ସକାମ ବ୍ୟକ୍ତିଗଣେର ମନ ସହସ୍ର ବିଷୟେ ନିବିଷ୍ଟ ହେଯାଯ ଶତ୍ତିର ଅପଚଯ ଘଟେ । ଅବିବେକୀରା ବେଦୋକ୍ତ କର୍ମେ ଅନୁରକ୍ତ; ସ୍ଵର୍ଗାଦି ଫଳେର ଜନକ ବେଦେର କର୍ମକାଣ୍ଡେର ବାହିରେ କିଛୁ ଆଛେ, ଏ-କଥା ତାଁହାରା ବିଶ୍ୱାସ କରେ ନା । କାରଣ ତାଁହାରା ବୈଦିକ କ୍ରିୟାକାଣ୍ଡେର ସାହାଯ୍ୟ ଭୋଗସୁଖ ଓ ସ୍ଵର୍ଗଲାଭ କରିତେ ଚାନ ଏବଂ ସେଜନ୍ୟ ଯଜ୍ଞାଦି କରେନ ।’ ‘ଏହ ସକଳ ଲୋକ ଯତକ୍ଷଣ ନା ବୈଷୟିକ ଭୋଗ-ସୁଖେର ପ୍ରତ୍ୟାଶା ତ୍ୟାଗ କରେନ, ତତକ୍ଷଣ ତାଁହାଦେର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜୀବନେ ସାଫଲ୍ୟ ଆସିତେ ପାରେ ନା ।’

ହେଉ ଗୀତାର ଆର ଏକଟି ମହାନ୍ ଉପଦେଶ । ବିଷୟେର ଭୋଗସୁଖ ଯତକ୍ଷଣ ନା ପରିତ୍ୟକ୍ତ ହ୍ୟ, ତତକ୍ଷଣ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜୀବନ ଆରଣ୍ୟ ହ୍ୟ ନା । ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ସନ୍ତୋଗେ ସୁଖ କୋଥାଯ ? ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଲି ଆମାଦେର ଭ୍ରମ ସୃଷ୍ଟି କରେ ମାତ୍ର । ମାନୁଷ ମୃତ୍ୟୁର ପରେ ସ୍ଵର୍ଗଲୋକେଓ ଏକଜୋଡ଼ା ଚକ୍ର ଓ ନାସିକାର କାମନା କରେ । ଅନେକେର କଳ୍ପନା-ଏ-ଜଗତେ ଯତଗୁଲି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଆଛେ, ସ୍ଵର୍ଗେ ଗିଯା ତଦପେକ୍ଷା ବେଶୀସଂଖ୍ୟକ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ପାଓଯା ଯାଇବେ । ଅନ୍ତକାଳ ଧରିଯା ସିଂହାସନେ ଅସୀମ ଭଗବାନକେ—

ଶ୍ରୀ ବିବନ୍ଦୁ ଗୀତ-ପ୍ରମଞ୍ଚ । ଶ୍ରୀ ବିବନ୍ଦୁର ବାଣୀ ଓ ରଚନା

ତଗବାନେର ପାର୍ଥିବ ଦେହକେ ତାହାରା ଦେଖିତେ ଚାନ । ଏଇ ସକଳ ଲୋକେର ବାସନା-ଶରୀରେର ଜନ୍ୟ, ଶରୀରେର ଭୋଗସୁଖେର ଜନ୍ୟ, ଖାଦ୍ୟ ଓ ପାନୀୟେର ଜନ୍ୟ । ସ୍ଵର୍ଗ ତାହାଦେର ନିକଟ ପାର୍ଥିବ ଜୀବନେର ବିଷ୍ଟାରମାତ୍ର । ମାନୁଷ ଇହଜୀବନେର ଅତିରିକ୍ତ କିଛୁ ଚିନ୍ତା କରିତେ ପାରେ ନା । ଏଇ ଶରୀରକେ କେନ୍ଦ୍ର କରିଯା ତାହାଦେର ଜୀବନେର ସବ-କିଛୁ । ‘ମୁକ୍ତିପ୍ରଦ ନିଶ୍ଚୟାତ୍ମିକା ବୁଦ୍ଧି ଏଇ ଶ୍ରେଣୀର ମାନବେର ନିକଟ ଏକାନ୍ତ ଦୂର୍ଲଭ ।’

‘ବେଦ ସତ୍ତ୍ଵ, ରଜଃ ଓ ତମ—ଏଇ ତ୍ରିଗୁଣାତ୍ମକ ବିଷୟଗୁଲି ଶିକ୍ଷା ଦେୟ ।’ ବେଦ କେବଳ ପ୍ରକୃତିର ଅନ୍ତର୍ଗତ ବିଷୟଗୁଲି ଶିକ୍ଷା ଦେୟ । ପୃଥିବୀତେ ଯାହା ଦେଖା ଯାଯି ନା, ଲୋକେ ତାହା ଭାବିତେ ପାରେ ନା । ସ୍ଵର୍ଗ ଲହିୟା କଥା ବଲିତେ ଗେଲେ, ତାହାଦେର ମନେ ଜାଗେ—ସିଂହାସନେ ଏକଜନ ରାଜା ବସିଯା ଆଛେନ, ଆର ଲୋକ ତାହାର ନିକଟ ଧୂପ ଜ୍ଵାଳାଇତେଛେ । ସବହି ପ୍ରକୃତି; ପ୍ରକୃତିର ବାହିରେ କିଛୁଇ ନାହିଁ । କାଜେଇ ବେଦ ପ୍ରକୃତି ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ କିଛୁ ଶିକ୍ଷା ଦେୟ ନା । ‘ଏଇ ପ୍ରକୃତିର ପାରେ ଯାଓ; ଅନ୍ତିତ୍ରେ ଏଇ ଦୈତ-ଭାବେର ପାରେ ଯାଓ; ତୋମାର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଚେତନାର ପାରେ ଯାଓ; କୋନ କିଛୁକେ ଗ୍ରାହ୍ୟ କରିଓ ନା, ମଙ୍ଗଳ ବା ଅମଙ୍ଗଲେର ଦିକେ ତାକାଇଓ ନା ।’

ଆମରା ନିଜଦିଗକେ ଦେହେର ସହିତ ଅଭିନ୍ନଭାବେ ଦେଖିତେଛି । ଆମରା ଦେହମାତ୍ର, ଅଥବା ଦେହଟି ଆମାଦେର, ଆମାର ଦେହେ ଚିମଟି କାଟିଲେ ଆମି ଚୀତକାର କରି । ଏ-ସକଳଇ ଅର୍ଥଶୂନ୍ୟ, କାରଣ ଆମି ଆତ୍ମସ୍ଵରୂପ । ଦେହକେ ଆତ୍ମାର ସହିତ ଅଭିନ୍ନଭାବେ ଚିନ୍ତା କରାର ଜନ୍ୟଇ ଏଇ ଦୁଃଖ-ଶୋକ କଳ୍ପନା, ପ୍ରାଣୀ ଦେବତା ଦାନବ, ଏଇ ବିଶ୍ୱଜଗତ-ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ଜିନିଷ ଆସିଯା ପଡ଼ିଯାଛେ । ଆମି ଚୈତନ୍ୟସ୍ଵରୂପ । ତୁମି ଚିମଟି କାଟିଲେ ଆମି କେନ ଲାଫାଇୟା ଉଠିବ? ... ଏଇ ଦାସତ୍ତ୍ଵ ଲକ୍ଷ୍ୟ କର । ଲଜ୍ଜା ହ୍ୟ ନା ତୋମାର? ଆମରା ନାକି ଧାର୍ମିକ! ଆମରା ନାକି ଦାର୍ଶନିକ! ଆମରା ନାକି ଝଷି! ତଗବାନ୍ ମଙ୍ଗଳ କରନ୍-ଆମରା କୀ? ଜୀବନ୍ତ ନରକ ବଲିତେ ଯାହା ବୁଝାଯ, ଆମରା ତାହାଇ । ପାଗଲ ବଲିତେ ଯାହା ବୁଝାଯ, ଆମରା ତାହାଇ ।

ଆମରା ଆମାଦେର ଶରୀରେର ‘ଧାରଣା’ ଛାଡ଼ିତେ ପାରି ନା । ଆମରା ପୃଥିବୀତେଇ ବନ୍ଦ ଆଛି । ଏଇ ସଂକ୍ଷାରଗୁଲିଇ ଆମାଦେର ବନ୍ଧନ । ଏଇ-ଜାତୀୟ ସହସ୍ର ସଂକ୍ଷାରେର ବନ୍ଧନେ ବନ୍ଦ ଅବସ୍ଥାଯ ଆମରା ଶରୀର ଛାଡ଼ିଯା ଯାଇ ।

ଏକେବାରେ ଆସନ୍ତିଶୂନ୍ୟ ହଇଯା କେ କାଜ କରିତେ ପାରେ? ଇହାଇ ପ୍ରକୃତ ପ୍ରଶ୍ନା । ଐନ୍ଦ୍ର ପାତ୍ର (ଆସନ୍ତିଶୂନ୍ୟ) ବ୍ୟକ୍ତିର ନିକଟ କର୍ମେର ସଫଳତା ଓ ବିଫଲତା ସମାନ କଥା । ଯଦି ସାରା ଜୀବନେର କର୍ମ ଏକମୁହୂର୍ତ୍ତ ପୁଡ଼ିଯା ଛାଇ ହଇଯା ଯାଯା, ତାହା ହଇଲେଓ ଏ ବ୍ୟକ୍ତିର ହୃଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବାରେକେର ଜନ୍ୟ ଓ ବୃଥା ସ୍ପନ୍ଦନ ଜାଗେ ନା । ‘ଫଲେର କଥା ଚିନ୍ତା ନା କରିଯା ଯିନି କର୍ମେର ଜନ୍ୟ କର୍ମ କରିଯା ଯାନ, ତିନିଇ ଯୋଗୀ । ଏହିଭାବେ ତିନି ଜନ୍ମମୃତ୍ୟୁର ଯନ୍ତ୍ରଣାକେ ଅତିକ୍ରମ କରେନ— ଏହିଭାବେ ତିନି ମୁକ୍ତ ହନ ।’ ତଥନ ତିନି ଦେଖିତେ ପାନ ଯେ, ସକଳ ପ୍ରକାର ଆସନ୍ତିଶୂନ୍ୟ ମିଥ୍ୟା ମାୟା । ଆତ୍ମା କଥନେ ଆସନ୍ତ ହିତେ ପାରେନ ନା । ... ତାରପର ତିନି ସକଳ ଶାସ୍ତ୍ର ଓ ଦର୍ଶନେର ପାରେ ଗମନ କରେନ ।

ଗ୍ରହ ଓ ଶାସ୍ତ୍ରେର ଦ୍ୱାରା ଯଦି ମନ ବିଭାନ୍ତ ହୁଯ—ଏକ ମହା ଆବର୍ତ୍ତେର ମଧ୍ୟେ ଆକୃଷ୍ଟ ହୁଯ, ତାହା ହଇଲେ ଏହିସବ ଶାସ୍ତ୍ରେର ସାର୍ଥକତା କି? କୋନ ଶାସ୍ତ୍ର ଏହି ପ୍ରକାର ବଲେ, ଅନ୍ୟଟି ଆର ଏକ ପ୍ରକାର ବଲେ । କୋନ୍‌ଗ୍ରହ ଅବଲମ୍ବନ କରିବେ? ଏକାକୀ ଦଗ୍ଧାୟମାନ ହେଉ । ନିଜେର ଆତ୍ମାର ମହିମା ଦେଖ! ତୋମାର କର୍ମ କରିତେ ହଇବେ, ତବେଇ ତୁମି ଦୃଢ଼ପ୍ରତିଜ୍ଞ ହଇବେ ।

ଅର୍ଜୁନ ଜିଜ୍ଞାସା କରିଲେନ, ‘ହିତପ୍ରଜ୍ଞ ବ୍ୟକ୍ତି କେ?’ ‘ଯିନି ସକଳ ବାସନା ତ୍ୟାଗ କରିଯାଛେନ । କିଛୁଇ ଆକାଙ୍କ୍ଷା କରେନ ନା, ଏମନ କି ଏହି ଜୀବନେ ନୟ, ସ୍ଵାଧୀନତା ନୟ, ଦେବତା ନୟ, କର୍ମ ନୟ, କୋନ କିଛୁଇ ନୟ; ଯଥନ ତିନି ପରିତୃଷ୍ଟ, ତଥନ ଆର ଅଧିକ କିଛୁ ଚାହିବାର ତାଁହାର ନାହିଁ ।’ ତିନି ଆତ୍ମାର ମହିମା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିଯାଛେ ଏବଂ ନିଜେର ମଧ୍ୟେ ସଂସାର ଦେବତା ସ୍ଵର୍ଗ— ସକଳିଇ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିଯାଛେ । ତଥନ ଦେବତାରୀ ଆର ଦେବତା ଥାକେନ ନା, ମୃତ୍ୟୁ ଆର ମୃତ୍ୟୁ ଥାକେ ନା, ଜୀବନ ଆର ଜୀବନ ଥାକେ ନା । ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ଜିନିଷଟି ପରିବର୍ତ୍ତି ହଇଯା ଯାଯା । ‘ଯଦି କାହାରେ ଇଚ୍ଛା ଦୃଢ଼ ହୁଯ, ତାଁହାର ମନ ଯଦି ଦୁଃଖେ ବିଚଲିତ ନା ହୁଯ, ଯଦି ତିନି କୋନ ପ୍ରକାର ସୁଖେର ଆକାଙ୍କ୍ଷା ନା କରେନ, ଯଦି ତିନି ସକଳ ପ୍ରକାର ଆସନ୍ତି, ସକଳ ପ୍ରକାର ଭୟ, ସକଳ ପ୍ରକାର ତ୍ରୋଧ ହିତେ ମୁକ୍ତ ହନ, ତବେ ତାଁହାକେ ହିତପ୍ରଜ୍ଞା ବଲା ହୁଯା ।’

‘କଚ୍ଚପ ଯେମନ କରିଯା ତାହାର ପାଣ୍ଡଲିକେ ଅଭ୍ୟନ୍ତରେ ଟାନିଯା ଲୟ, ତାହାକେ ଆଘାତ କରିଲେ ଏକଟି ପା-ଓ ବାହିରେ ଆସେ ନା, ଠିକ ତେମନି ଯୋଗୀ ତାଁହାର ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଲିକେ ଅଭ୍ୟନ୍ତରେ ଟାନିଯା ଲାଇତେ ପାରେନ ।’ କୋନ କିଛୁଇ ଏ (ଇନ୍ଦ୍ରିୟ)-ଗୁଲିକେ ଜୋର କରିଯା ବାହିରେ ଆନିତେ ପାରେ

ନା । କୋନ ପ୍ରଲୋଭନ ବା କୋନକିଛୁଇ ତାହାକେ ଟଳାଇତେ ପାରେ ନା । ସାରା ବିଶ୍ୱ ତାହାର ଚତୁର୍ଦିକେ ଚୂର୍ଣ୍ଣ ହଇଯା ଯାକ, ଉହା ତାହାର ମନେ ଏକଟି ତରଙ୍ଗ ଓ ସୃଷ୍ଟି କରିବେ ନା ।

ଅତଃପର ଏକଟି ଅତିପ୍ରୟୋଜନୀୟ ପ୍ରଶ୍ନ ଆସିଯା ପଡ଼େ । ଅନେକ ସମୟ ଲୋକେ ବହୁଦିନ ଧରିଯା ଉପବାସ କରେ, କୋନ ନିକୃଷ୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତି କୁଡ଼ି ଦିନ ଉପବାସ କରିଲେ ବେଶ ଶାନ୍ତ ହଇଯା ଉଠେ । ଏହି ଉପବାସ ଆର ଆତ୍ମପୀଡ଼ନ-ସାରା ପୃଥିବୀର ଲୋକ କରିଯା ଆସିତେଛେ । କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଧାରଣାଯ ଏହିସବ ଅର୍ଥଶୂନ୍ୟ । ତିନି ବଲେନଃ ଯେ ମାନୁଷ ନିଜେର ଉପର ଉତ୍ୱପୀଡ଼ନ କରେ, ତାହାର ନିକଟ ହିତେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଲି କିଛୁକାଲେର ଜନ୍ୟ ନିବୃତ୍ତ ହ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ବିଶଙ୍ଗଣ ଅଧିକ ଶକ୍ତି ଲହିଯା ପୁନଃପ୍ରକାଶିତ ହ୍ୟ । ତଥନ ତୁମି କି କରିବେ? ଭାବଖାନା ଏହି ଯେ, ସ୍ଵାଭାବିକ ହିତେ ହିବେ । କୃତ୍ସାଧନ ନହେ । ଅଗ୍ରସର ହ୍ୟ, କର୍ମ କର, କେବଳ ଦୃଷ୍ଟି ରାଖିଓ ଯେନ ଆସନ୍ତ ହଇଯା ନା ପଡ଼ । ଯେ ବ୍ୟକ୍ତି ଅନାସକ୍ତିର କୌଶଳ ଜାନେ ନା ବା ତାହାର ସାଧନା କରେ ନା, ତାହାର ପ୍ରଜ୍ଞା କଥନ ଓ ଦୃଢ଼ଭାବେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହିତେ ପାରେ ନା ।

ଆମି ବାହିରେ ଗିଯା ଚୋଥ ମେଲିଲାମ, ଯଦି କିଛୁ ଥାକେ, ଆମି ଅବଶ୍ୟକ ଦେଖିତେ ପାଇବ, ନା ଦେଖିଯା ପାରି ନା । ମନ ଇନ୍ଦ୍ରିୟେର ପଶ୍ଚାତେ ଧାବିତ ହ୍ୟ । ଏଥନ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଲିକେ ଯେ-କୋନ ପ୍ରକାର ପ୍ରକୃତି-ଜାତ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ବର୍ଜନ କରିତେ ହିବେ ।

‘ଯାହା ସଂସାରେର ନିକଟ ଅନ୍ଧକାର ରାତ୍ରି, ସଂୟମୀ ପୁରୁଷ ତାହାତେ ଜାଗରିତ ଥାକେନ । ଇହା ତାହାର ନିକଟ ଦିବାଲୋକ । ଆର ଯେ ବିଷୟେ ସାରା ସଂସାର ଜାଗ୍ରତ, ତାହାତେ ସଂୟମୀ ନିଦ୍ରିତ ।’²⁰ ଏହି ସଂସାର କୋଥାଯ ଜାଗ୍ରତ?—ଇନ୍ଦ୍ରିୟେ ମାନୁଷ ଚାଯ ଭୋଜନ, ପାନ ଆର ସନ୍ତାନ; ତାରପର କୁକୁରେର ମତ ମରେ । ... କେବଳ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ବ୍ୟାପାରେଇ ତାହାରା ସର୍ବଦା ଜାଗ୍ରତ । ତାହାଦେର ଧର୍ମ ଓ ଐଜନ୍ୟଇ । ତାହାରା ଆରଓ କାମିନୀ, ଆରଓ କାଞ୍ଚନ, ଆରଓ ସନ୍ତାନ ଲାଭେର ଜନ୍ୟ ଏକଟି ଭଗବାନ୍ ଆବିକ୍ଷାର କରିଯାଛେ । ଅଧିକତର ଦେବତଳାଭେ ସାହାଯ୍ୟ କରିବାର ଜନ୍ୟ ଭଗବାନକେ ଚାଯ ନାଇ ।

‘ଯେଥାନେ ସାରା ଜଗନ୍ତ ଜାଗ୍ରତ, ସେଥାନେ ଯୋଗୀ ନିଦ୍ରିତ, ଯେଥାନେ ଅଞ୍ଜେରା ନିଦ୍ରିତ, ଯୋଗୀ ସେଥାନେ ଜାଗ୍ରତ’; ସେଇ ଆଲୋକେର ରାଜ୍ୟ—ଯେଥାନେ ମାନୁଷ ନିଜେକେ ପାଖୀର ମତ, ପଞ୍ଚର ମତ

ଶ୍ରୀ ବିବିକ୍ଷନଙ୍କୁ ଗୀତ-ପ୍ରମଞ୍ଚ । ଶ୍ରୀ ବିବିକ୍ଷନଙ୍କୁ ବାଣୀ ଓ ରଚନା

ଶରୀର ମାତ୍ର ବଲିଯା ଦେଖେ ନା-ଦେଖେ ଅନ୍ତ ମୃତ୍ୟୁହୀନ ଅମର ଆତ୍ମାରୂପେ । ଏଥାନେ ଅଜ୍ଞେରା ସୁନ୍ଦର; ତାହାଦେର ବୁଝିବାର ସମୟ ନାଇ, ବୁନ୍ଦି ନାଇ, ସାଧ୍ୟ ନାଇ । ସେଥାନେ କେବଳ ଯୋଗୀଙ୍କ ଜାଗ୍ରତ ଥାକେନ, ତାହାଇ ତାହାର ନିକଟ ଦିବାଲୋକ ।

‘ପୃଥିବୀର ନଦୀଗୁଲି ଅବିରତ ତାହାଦେର ଜଲରାଶି ସମୁଦ୍ରେ ଢାଲିତେଛେ, କିନ୍ତୁ ସମୁଦ୍ରେର ସୁନ୍ଦର ଗନ୍ଧୀର ପ୍ରକୃତି ଅବିଚଲିତ, ଅପରିବର୍ତ୍ତିତ ଥାକେ । ତେମନି ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଲି ଏକଯୋଗେ ପ୍ରକୃତିର ସକଳ ସଂବେଦନ ଆନିଲେଓ ଜ୍ଞାନୀର ହଦୟ କୋନପ୍ରକାର ବିକ୍ଷେପ ବା ଭଯେର କଥା ଭାବିତେ ପାରେ ନା ।’ ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ଦ୍ରୋତେ ଦୁଃଖ ଆସୁକ, ଶତ ଶତ ଦ୍ରୋତେ ସୁଖ ଆସୁକ ! ଆମି ଦୁଃଖେର ଅଧୀନ ନହିଁ-ଆମି ସୁଖେର ଗ୍ରୀତଦାସ ନହିଁ ।

গীতা-৩

[১৯০০ খ্রীঃ ২৯ মে সান ফ্রান্সিস্কোতে প্রদত্ত বক্তৃতার সংক্ষিপ্ত অনুলিপি]

অর্জুন শ্রীকৃষ্ণকে জিজ্ঞাসা করিলেনঃ আপনি আমাকে কর্মের উপদেশ দিতেছেন, অথচ ব্রহ্মজ্ঞানকে জীবনের উচ্চতম অবস্থা বলিয়া প্রশংসা করিয়াছেন। হে কৃষ্ণ, যদি জ্ঞানকে কর্ম অপেক্ষা শ্রেষ্ঠ মনে করেন, তবে কর্মের উপদেশ দিতেছেন কেন?

শ্রীকৃষ্ণঃ অতি প্রাচীনকাল হইতে দুইটি সাধনপথ প্রচলিত আছে। জ্ঞানানুরাগী দার্শনিকগণ জ্ঞানযোগের এবং নিষ্কামকর্মিগণ কর্মযোগের কথা বলেন। কিন্তু কর্ম ত্যাগ করিয়া শান্তি লাভ করিতে পারে না। এ-জীবনে কর্ম বন্ধ করিয়া থাকা মুহূর্তমাত্র সম্ভব নয়। প্রকৃতির গুণগুলিই মানুষকে কর্ম করিতে বাধ্য করে। যে ব্যক্তি বাহ্য কর্ম বন্ধ করিয়া মনে মনে কর্মের কথা চিন্তা করে, সে কিছুই লাভ করিতে পারে না। সে মিথ্যাচারী হইয়া যায়। কিন্তু যিনি মনের শক্তি দ্বারা ইন্দ্রিয়গুলিকে ধীরে ধীরে বশীভূত করিয়া কর্মে নিযুক্ত করেন, তিনি পূর্বোক্ত ব্যক্তি অপেক্ষা শ্রেষ্ঠ। অতএব তুমি কর্ম কর।

‘যদি তুমি এ রহস্য বুঝিয়া থাক যে, তোমার কোন কর্তব্য নাই—তুমি মুক্ত, তথাপি অপরের কল্যাণের জন্য তোমাকে কর্ম করিতে হইবে। কারণ শ্রেষ্ঠ ব্যক্তিগণ যাহা আচরণ করেন, সাধারণ লোকে তাহাই অনুসরণ করে।’

পরা শান্তির অধিকারী মুক্ত মহাপুরুষ যদি কর্মত্যাগ করেন, তবে যাহারা সেই জ্ঞান ও শান্তি লাভ করে নাই, তাহারা মহাপুরুষকে অনুকরণ করিবার চেষ্টা করিবে এবং তাহাতে বিভ্রান্তির সৃষ্টি হইবে।

‘হে পার্থ, ত্রিভুবনে আমার অপ্রাপ্ত বা প্রাপ্তব্য কিছুই নাই, তথাপি আমি সর্বদা কর্মে ব্যাপ্ত আছি। যদি আমি মুহূর্তের জন্য কর্ম না করি, তবে বিশ্বব্রহ্মাণ্ড ধ্বংস হইয়া যাইবে।’ ২৫

‘ଅଜ୍ଞ ବ୍ୟକ୍ତିରା ଫଳାକାଙ୍କ୍ଷୀ ହଇୟା ସେଇପ କର୍ମ କରେ, ଜ୍ଞାନିଗଣକେ ଅନାସନ୍ତତାବେ ଏବଂ କୋନ ଫଲେର ଆକାଙ୍କ୍ଷା ନା କରିଯା ସେଇରୁପ କର୍ମ କରିତେ ହଇବେ ।’

ଆପନି ଯଦି ଜ୍ଞାନେର ଅଧିକାରୀ ହନ, ତବୁ ଅଜ୍ଞାନ ବ୍ୟକ୍ତିଦେର ବାଲସୁଲଭ ବିଶ୍ୱାସକେ ବିଭାନ୍ତ କରିବେନ ନା । ପରମ୍ପରା ତାହାଦେର ସ୍ତରେ ନାମିଯା ଆସିଯା ତାହାଦିଗକେ କ୍ରମଶଃ ଉନ୍ନତ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରନ୍ତ । ଇହା ଏକଟି ଅତିଶ୍ୟ ଶକ୍ତିଶାଲୀ ଭାବ, ଏବଂ ଭାରତେ ଇହାଇ ଆଦର୍ଶ ହଇୟା ଦିଯାଛେ । ତାହା ଦେଖା ଯାଯ, ଭାରତବରେ ଜ୍ଞାନୀ ମହାପୁରୁଷଗଣ ମନ୍ଦିରେ ଯାନ, ପ୍ରତିମାପୂଜା ଓ କରେନ—ଇହା କପଟତା ନଯ ।

ଗୀତାର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅଧ୍ୟାୟେ ପଡ଼ି, ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ବଲିତେଛେନଃ ଯାହାର ଭକ୍ତିପୂର୍ବକ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେବତାର ପୂଜା କରେନ, ତାହାରା ବନ୍ଧୁତଃ ଆମାରଇ ପୂଜା କରେନ । ୨୭ ଏଇ ଭାବେ ମାନୁଷ ସାକ୍ଷାତ୍ ଭଗବାନେରଇ ପୂଜା କରିତେଛେ । ଭଗବାନକେ ଭୁଲ ନାମେ ଡାକିଲେ କି ତିନି କ୍ରୂଦ୍ଧ ହିଁବେନ? ଯଦି କ୍ରୂଦ୍ଧ ହନ, ତବେ ତିନି ଭଗବାନ୍ ନହେନ । ଏ କଥା କି ବୁଝିତେ ପାର ନା, ମାନୁଷେର ହଦୟେ ଯାହା ଆଛେ, ତାହାଇ ଭଗବାନ୍?—ଯଦିଓ ଭକ୍ତ ଶିଳାଖଣ୍ଡ ପୂଜା କରିତେଛେ, ତାହାତେ କି ଆସେ ଯାଯ?

ଧର୍ମ କତକଣ୍ଠି ମତବାଦେର ସମାପ୍ତି—ଏହି ଧାରଣା ହିଁତେ ଯଦି ଆମରା ଏକବାର ମୁକ୍ତ ହିଁତେ ପାରି, ତବେଇ ବିଷୟଟି ଭାଲ କରିଯା ବୁଝିତେ ପାରିବ । ଧର୍ମେର ଏକଟି ଧାରଣାଃ ଆଦି ମାନବ ଆଦମ ଜ୍ଞାନବୃକ୍ଷେର ଫଳ ଖାଇୟାଛିଲେନ ବଲିଯାଇ ପୃଥିବୀର ସୃଷ୍ଟି—ଆର ପାଲାଇବାର ପଥ ନାଇ । ଯୀଶୁ ଶ୍ରୀଷ୍ଟେ ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତ—ଅର୍ଥାତ୍ ବ୍ୟକ୍ତିବିଶେଷେର ମୃତ୍ୟୁତେ ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତ! କିନ୍ତୁ ଭାରତେ ଧର୍ମେର ଧାରଣା ଅନ୍ୟରୁପ । ସେଥାମେ ଧର୍ମ ମାନେ ଅନୁଭୂତି, ଉପଲବ୍ଧି; ଅନ୍ୟ କିଛୁ ନଯ । ଚାର ସୌଡାର ଜୁଡ଼ିଗାଡ଼ିତେ, ବୈଦ୍ୟତିକ ଶକଟେ ଅଥବା ପଦବ୍ରଜେ—କିଭାବେ ଲକ୍ଷ୍ୟ ପୌଛିଲେନ, ତାହାତେ କିଛୁ ଆସେ ଯାଯ ନା । ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଏକ । ଶ୍ରୀଷ୍ଟାନଦେର ପକ୍ଷେ ସମସ୍ୟା—କିଭାବେ ଏହି ଭୀଷଣ ଈଶ୍ୱରେର କ୍ରୋଧ ହିଁତେ ଅବ୍ୟାହତି ପାଓଯା ଯାଇବେ । ଭାରତୀୟଦେର ସମସ୍ୟା—ନିଜେର ସ୍ଵରୂପ ଉପଲବ୍ଧି କରା ଏବଂ ନିଜେଦେର ହାରାନ ଆତ୍ମଭାବକେ ଫିରିଯା ପାଓଯା ।

ଆପନି କି ଉପଲବ୍ଧି କରିଯାଛେନ—ଆପନି ଆତ୍ମା? ଯଦି ବଲେନ—‘ହାଁ’, ତବେ ‘ଆତ୍ମା’ ବଲିତେ ଆପନି କି ବୋବେନ? ଆତ୍ମା କି ଏହି ଦେହ-ନାମକ ମାଂସପିଣ୍ଡ, ଅଥବା ଅନାଦି ଅନନ୍ତ ଚିରଶାନ୍ତ

ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ଅମୃତତ୍ୱ? ଆପନି ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଦାର୍ଶନିକ ହିତେ ପାରେନ, କିନ୍ତୁ ଯତକ୍ଷଣ ଆପନି ନିଜେକେ ଏହି ଦେହ ମନେ କରିତେଛେ, ତତକ୍ଷଣ ଆପନି ଆପନାର ପାଇଁର ନୀଚେର ଐ କ୍ଷୁଦ୍ର କୀଟେର ସମାନ । ଏ ଅପରାଧେର ମାର୍ଜନା ନାହିଁ, ଆପନାର ଅବହ୍ଵା ଆରା ଶୋଚନୀୟ; କାରଣ ଆପନି ଦର୍ଶନଶାਸ୍ତ୍ର ସବହି ଜାନେନ, ଅଥଚ ଦେହବୋଧ ହିତେ ଉର୍ଧ୍ଵେ ଉଠିତେ ପାରିତେଛେ ନା । ଶରୀରଇ ଆପନାର ଭଗବାନ୍-ଇହାଇ ଆପନାର ପରିଚୟ! ଇହା କି ଧର୍ମ?

ଆତ୍ମାକେ ଆତ୍ମସ୍ଵରୂପେ ଉପଲକ୍ଷି କରାଇ ଧର୍ମ । ଆମରା କି କରିତେଛି? ଠିକ ଇହାର ବିପରୀତ । ଆତ୍ମାକେ ଜଡ଼ବକ୍ଷରୂପେ ଅନୁଭବ କରିତେଛି! ଅମୃତସ୍ଵରୂପ ଈଶ୍ଵର ହିତେ ଆମରା ମୃତ୍ୟୁ ଓ ଜଡ଼ବକ୍ଷ ନିର୍ମାଣ କରି, ଏବଂ ପ୍ରାଣହୀନ ଜଡ଼ବକ୍ଷ ହିତେ ଚେତନ ଆତ୍ମା ‘ସୃଷ୍ଟି’ କରି!

ଉତ୍ସର୍ବାହୁ ଓ ହେଟ୍ମୁଣ୍ଡ ହିୟା କଠୋର ତପସ୍ୟା ଦ୍ୱାରା ଅଥବା ତ୍ରିମୁଣ୍ଡଧାରୀ ପାଁଚ ହାଜାର ଦେବତାର ଆରାଧନା ଦ୍ୱାରା ଯଦି ବ୍ରକ୍ଷବକ୍ଷ ଉପଲକ୍ଷି କରା ସମ୍ଭବ ହୟ, ତବେ ସାନନ୍ଦେ ଐଣ୍ଟିଲିକେ ଗ୍ରହଣ କରନ । ଯେତାବେଇ ହଟକ, ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ଲାଭ କରନ । ଏ ବିଷୟେ କୋନ ସମାଲୋଚନାର ଅଧିକାର କାହାରେ ନାହିଁ । ତାଇ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ବଲିତେଛେନେ: ଯଦି ତୋମାର ସାଧନ-ପଦ୍ଧତି ଉଚ୍ଚତର ଓ ଉନ୍ନତତର ହୟ ଏବଂ ଅପରେର ପଦ୍ଧତି ଖୁବ ଖାରାପ ବଲିଯାଇ ମନେ ହୟ, ତଥାପି ତାହାର ନିନ୍ଦା କରିବାର କୋନ ଅଧିକାର ତୋମାର ନାହିଁ ।

ଧର୍ମ କତକଣ୍ଠି ଅର୍ଥହୀନ ଶଦେର ସମଟି ନୟ, ପରମ୍ପରା ଧର୍ମକେ କ୍ରମବିକାଶ ବଲିଯା ମନେ କରିତେ ହିବେ । ଦୁଇ ସହସ୍ର ବ୍ୟକ୍ତିର ଈଶ୍ଵରଦର୍ଶନ ହିୟାଛିଲ; ମୁଶାଓ (Moses) ଦାବାଗ୍ନିର ମଧ୍ୟେ ଈଶ୍ଵରକେ ଦେଖିଯାଛିଲେନ । ମୁଶା ଈଶ୍ଵରଦର୍ଶନ କରିଯା ଯାହା କରିଯାଛିଲେନ, ତାହାତେ କି ଆପନାଦେର ପରିତ୍ରାଣ ହିୟାଛେ? ଅପରେର ଈଶ୍ଵରଦର୍ଶନରେ କଥା ଆପନାଦେର ମଧ୍ୟେ ପ୍ରେରଣା ଦିଯା ଈଶ୍ଵରଦର୍ଶନ କରିବାର ଜନ୍ୟ ଉତ୍ସାହିତ କରିତେ ପାରେ, ଏ ତଦ୍ୟତୀତ ଆର ଏତୁକୁ ସାହାଯ୍ୟ କରିତେ ପାରେ ନା । ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ମହାପୁରୁଷଗଣେର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଗୁଲିର ଇହାଇ ମୂଳ୍ୟ, ଆର ବେଶୀ କିଛୁ ନୟ । ସାଧନାର ପଥେ ଏଇଣ୍ଟିଲି ନିର୍ଦେଶକ-ସ୍ତନ୍ତ୍ର ମାତ୍ର । ଏକଜନ ଆହାର କରିଲେ ଯେମନ ଅପରେର କ୍ଷୁଦ୍ରା ଦୂର ହୟ ନା, ତେମନି ଏକଜନେର ଈଶ୍ଵରଦର୍ଶନେ ଅପରେର ମୁକ୍ତି ହୟ ନା । ନିଜେକେଇ ଈଶ୍ଵରଦର୍ଶନ କରିତେ ହିବେ । ତାହାର ଏକଟି ଶରୀରେ ତିନଟି ମାଥା ଅଥବା ଛୟାଟି ଦେହେ ପାଁଚଟି ମାଥା-ଭଗବାନେର ପ୍ରକୃତି ସମ୍ବନ୍ଧେ ଏଇରୂପ ଅର୍ଥହୀନ କଲହେଇ ଏହି-ସକଳ ଲୋକ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୟ ।

ଆପନି କି ଈଶ୍ୱରଦର୍ଶନ କରିଯାଛେ? ନା । ... ଏବଂ ଲୋକେ ବିଶ୍ୱାସ କରେ ନା ଯେ, ତାହାରା କଥନ ଓ ଈଶ୍ୱରକେ ଦର୍ଶନ କରିତେ ପାରେ । ମର୍ତ୍ତେର ମାନୁଷ ଆମରା କି ନିର୍ବୋଧ! ନିଶ୍ଚଯଇ, ପାଗଳ ଓ ବଟେ!

ଭାରତବର୍ଷେ ଏହି ଗ୍ରୈଟିହ୍ୟ ଚଲିଯା ଆସିତେଛେ—ଯଦି ଈଶ୍ୱର ଥାକେନ, ତବେ ତିନି ଅବଶ୍ୟଇ ଆପନାର ଓ ଈଶ୍ୱର, ଆମାର ଓ ଈଶ୍ୱର । ସୂର୍ଯ୍ୟ କାହାର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସମ୍ପଦି? ଆପନାରା ବଲେନ, ଶ୍ୟାମ ଖୁଡ଼ୋ ସକଳେରଇ ଖୁଡ଼ୋ । ଯଦି ଈଶ୍ୱର ଥାକେନ, ତବେ ନିଶ୍ଚଯ ଆପନି ତାହାକେ ଦେଖିତେ ପାରେନ, ନତୁବା ସେଇପାଇଁ ଈଶ୍ୱରେର ଚିନ୍ତାଇ କରିବେନ ନା ।

ପ୍ରତ୍ୟେକେ ମନେ କରେନ, ତାହାର ପଥି ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପଥ । ଖୁବ ଭାଲ ! କିନ୍ତୁ ମନେ ରାଖିବେନ—ଇହା ଆପନାର ପକ୍ଷେଇ ଭାଲ ହିତେ ପାରେ । ଏକଇ ଖାଦ୍ୟ ଯାହା ଏକଜନେର ପକ୍ଷେ ଦୁଷ୍ପାଚ୍ୟ, ଅପରେର ପକ୍ଷେ ତାହା ସୁପାଚ୍ୟ । ଯେହେତୁ ଇହା ଆପନାର ପକ୍ଷେ ଭାଲ, ଅତଏବ ଆପନାର ପଦ୍ଧତିଇ ପ୍ରତ୍ୟେକେର ଅବଲମ୍ବନୀୟ—ସହସା ଏରୁପ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରିଯା ବସିବେନ ନା । ଜ୍ୟାକେର କୋଟି ସବସମୟ ଜନ ବା ମେରୀର ଗାୟେ ନା-ଓ ଲାଗିତେ ପାରେ । ଯାହାଦେର ଶିକ୍ଷା-ଦୀକ୍ଷା ନାଇ, ଯାହାରା ଚିନ୍ତା କରେ ନା—ଏରୁପ ନରନାରୀକେ ଜୋର କରିଯା ଏହି ରକମ ଏକଟା ଧରାବାଁଧା ଧର୍ମବିଶ୍ୱାସେର ଭିତର ଢୁକାଇଯା ଦେଓଯା ହ୍ୟ ! ସ୍ଵାଧୀନଭାବେ ଚିନ୍ତା କରନ୍ତ; ବରଂ ନାତ୍ତିକ ବା ଜଡ଼ବାଦୀ ହୋଯାଓ ଭାଲ, ତରୁ ବୁନ୍ଦିବୃତ୍ତିର ବ୍ୟବହାର କରନ୍ତ ! ଏ ବ୍ୟକ୍ତିର ପଦ୍ଧତି ଭୁଲ—ଏ-କଥା ବଲିବାର ଅଧିକାର ଆପନାର ଆଛେ? ଆପନାର ନିକଟ ଇହା ଭାନ୍ତ ହିତେ ପାରେ, କିନ୍ତୁ ଇହାର ନିନ୍ଦା କରିବାର ଅଧିକାର ଆପନାର ନାଇ । ଅର୍ଥାତ୍ ଏହି ମତ ଅବଲମ୍ବନ କରିଲେ ଆପନାର ଅବନତି ହିବେ; କିନ୍ତୁ ଏ-କଥା ବଲା ଯାଯି ନା ଯେ, ଏ ବ୍ୟକ୍ତିଓ ଅବନତ ହିବେ; ତାଇ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣର ଉପଦେଶ: ଯଦି ତୁମି ଜ୍ଞାନୀ ହୋ, ତବେ ଏକଜନେର ଦୁର୍ବଲତା ଦେଖିଯା ତାହାକେ ମନ୍ଦ ବଲିଓ ନା ।

ଯଦି ପାର ତାହାର ସ୍ତରେ ନାମିଯା ତାହାକେ ସାହାୟ କର । କ୍ରମେ କ୍ରମେ ତାହାକେ ଉନ୍ନତ ହିତେ ହିବେ । ପାଁଚ ଘଣ୍ଟାର ମଧ୍ୟେ ଆମି ହୟତେ ତାହାର ମଗଜେ ପାଁଚ ଝୁଡ଼ି ତଥ୍ୟ ସରବରାହ କରିତେ ପାରି, କିନ୍ତୁ ତାହାତେ ତାହାର କୀ ଭାଲ ହିବେ? ପୂର୍ବାପେକ୍ଷା ହୟତେ ତାହାର ଅବସ୍ଥା ଖାରାପଇ ହିବେ ।

କର୍ମର ଏହି ବନ୍ଧନ କୋଥା ହିତେ ଆସେ? ଆମରା ଆତ୍ମାକେ କର୍ମଦାରା ଶୃଜ୍ଞାଲିତ କରି । ଆମାଦେର ଭାରତୀୟ ମତେ ସତ୍ତାର ଦୁଇଟି ଦିକ୍-ଏକଦିକେ ପ୍ରକୃତି, ଅନ୍ୟଦିକେ ଆତ୍ମା । ପ୍ରକୃତି ବଲିତେ ଶୁଦ୍ଧ ବହିର୍ଜଗତେର ବନ୍ଧୁମୂଳ୍କ ବୋଲାଯ ନା; ଆମାଦେର ଶରୀର ମନ ବୁଦ୍ଧି-ଏମନ କି ‘ଅହଙ୍କାର’ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ପ୍ରକୃତିର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ଅନ୍ତ ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ଶାସ୍ତ୍ର ଆତ୍ମା ଏହି ସକଳେର ଉର୍ଧ୍ଵେ । ଏହି ମତେ ଆତ୍ମା ପ୍ରକୃତି ହିତେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର, ଆତ୍ମା ଚିରକାଳ ଛିଲେନ ଏବଂ ଚିରକାଳ ଥାକିବେନ । ... କୋନ ସମୟେହି ଆତ୍ମାକେ ମନବୁଦ୍ଧିର ସହିତେ ଅଭିନନ୍ଦପେ ଗଣ୍ୟ କରା ଯାଯ ନା ... (ଦେହେର ସଙ୍ଗେ ତୋ ଦୂରେର କଥା) ।

ଇହା ସ୍ଵତଂସିଦ୍ଧ ଯେ, ଆମାଦେର ଭୁକ୍ତ ଖାଦ୍ୟଇ ଚିରକାଳ ମନ ସୃଷ୍ଟି କରିତେହେ; ମନ ଜଡ଼ପଦାର୍ଥ । ଆତ୍ମାର ସହିତ ଖାଦ୍ୟେର କୋନ ସମ୍ପର୍କ ନାହିଁ । ଖାଓଯା ବା ନା ଖାଓଯା, ଚିନ୍ତା କରା ବା ନା କରା ... ତାହାତେ ଆତ୍ମାର କିଛୁ ଆସେ ଯାଯ ନା । ଆତ୍ମା ଅନ୍ତ ଜ୍ୟୋତିଃସ୍ଵରୂପ । ଏହି ଜ୍ୟୋତି ଚିରକାଳ ସମଭାବେ ଥାକେ । ଆଲୋର ସମୁଖେ ନୀଳ ବା ସବୁଜ-ଯେ କାଁଚ ଦିଯାଇ ଦେଖ ନା କେନ, ତାହାତେ ଆଲୋର କିଛୁ ଆସେ ଯାଯ ନା; ମୂଳ ଆଲୋର ରଙ୍ଗ ଅପରିବର୍ତ୍ତନୀୟ । ମନଇ ବିଭିନ୍ନ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଆନେ-ନାନା ରଙ୍ଗ ଦେଖାଯ । ଆତ୍ମା ଯଥନ ଏହି ଦେହ ତ୍ୟାଗ କରେ, ତଥନ ଏ-ସବହି ଟୁକରା ଟୁକରା ହେଇଯା ଯାଯ ।

ପ୍ରକୃତିରେ ପ୍ରକୃତ ସ୍ଵରୂପ ଆତ୍ମା । ସଂସକ୍ରମ ଆତ୍ମାଇ ଜୀବାତ୍ମାରୂପେ (ଆମାଦେର ଶରୀର-ମନେର ମଧ୍ୟ ଦିଯା) ଚଳା ଫେରା କରେ, କଥା ବଲେ ଏବଂ ସବ କିଛୁ କର୍ମ କରେ । ଜୀବାତ୍ମାର ଶକ୍ତି, ମନ-ବୁଦ୍ଧି ଓ ପ୍ରାଣଇ ଜଡ଼େର ଦ୍ୱାରା ବିଭିନ୍ନଭାବେ ପ୍ରଭାବିତ ହିତେହେ । ଯଦିଓ ଚେତନ ଆତ୍ମା ଆମାଦେର ଚିନ୍ତା, ଶାରୀରିକ କର୍ମ ଓ ସବ-କିଛୁର କାରଣ, ଯଦିଓ ଆତ୍ମାର ଜ୍ୟୋତି ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରତିଫଳିତ, ତଥାପି ଭାଲମନ୍ଦ ସୁଖ-ଦୁଃଖ ଶୀତ-ଉଷ୍ଣ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରକୃତିଗତ ଯାବତୀୟ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ଵ ଓ ଦୈତଭାବ ଆତ୍ମାକେ ସ୍ପର୍ଶ କରେ ନା ।

‘ହେ ଅର୍ଜୁନ, ଏହି ସମସ୍ତ କ୍ରିୟା ପ୍ରକୃତିର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ଆମାଦେର ଶରୀର ମନେର ମଧ୍ୟ ଦିଯା ପ୍ରକୃତି ତାହାର ନିୟମାନୁସାରେ କାଜ କରିଯା ଚଲିତେହେ । ଆମରା ପ୍ରକୃତିର ସହିତ ନିଜଦିଗକେ ଅଭିନ୍ନ ମନେ କରିଯା ବଲିତେଛି-ଆମି ଏହି ସକଳ କର୍ମର କର୍ତ୍ତା । ଏହିଭାବେ ଆମରା ଭାନ୍ତିର କବଳେ ପଡ଼ି ।’

କୋନ ନା କୋନ କିଛୁର ବାଧ୍ୟ ହଇଯାଇ ଆମରା କର୍ମ କରି । କ୍ଷୁଦ୍ରା ବାଧ୍ୟ କରେ, ତାଇ ଆମି ଥାଇ । ଦୁଃଖଭୋଗ ହୀନତାର ଦାସତ୍ତ । ପ୍ରକୃତ ‘ଆମି’ (ଆତ୍ମା) ଚିରଦିନ ମୁକ୍ତ । କେ ତାହାକେ କର୍ମେ ବାଧ୍ୟ କରିତେ ପାରେ? କାରଣ ସୁଖ-ଦୁଃଖେର ଭୋକ୍ତା ତୋ ପ୍ରକୃତିର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ସଖନ ଆମରା ଦେହେର ସହିତ ନିଜେକେ ଅଭିନ୍ନ ବଲିଯା ଭାବି, ତଥନଇ ବଲି, ‘ଆମି ଅମୁକ, ଆମି ଏହି ଦୁଃଖଭୋଗ କରିତେଛି । ଏଇରୂପ ସତ ବାଜେ କଥା ।’ କିନ୍ତୁ ଯିନି ସତ୍ୟକେ ଜାନିଯାଛେ, ତିନି ନିଜେକେ ସବ କିଛୁ ହିତେ ପୃଥକ୍ କରିଯା ରାଖେନ । ତାହାର ଶରୀର କି କରେ ବା ମନ କି ଭାବେ, ତାହା ତିନି ଗ୍ରାହ୍ୟ କରେନ ନା । କିନ୍ତୁ ମାନବ-ସମାଜେର ଏକ ବିରାଟ ଅଂଶଟି ଭାନ୍ତିର ବଶୀଭୂତ; ସଥନଇ ତାହାରା କୋନ ଭାଲ କାଜ କରେ, ତଥନ ନିଜେଦେର ଇହାର କର୍ତ୍ତା ବଲିଯା ମନେ କରେ । ତାହାରା ଏଥନେ ଉଚ୍ଚ ଦାର୍ଶନିକ ତତ୍ତ୍ଵ ବୁଝିତେ ପାରେ ନା, ତାହାଦେର ବିଶ୍ୱାସ ବିଚଲିତ କରିଓ ନା । ମନ୍ଦ ଛାଡ଼ିଯା ତାହାରା ଭାଲ କାଜ କରିତେଛେ; ଖୁବ ଭାଲ, ତାଇ କରନ୍ତକ! ... ତାହାରା କଳ୍ୟାଣକର୍ମୀ । କ୍ରମଶଃ ତାହାରା ବୁଝିବେ, ଇହା ଅପେକ୍ଷା ଆରଓ ଗୌରବ ଆଛେ । ତାହାରା ସାକ୍ଷିମାତ୍ର-କାଜ ସ୍ଵତତ୍ତ ହଇଯା ଯାଯ, କ୍ରମଶଃ ତାହାରା ବୁଝିବେ । ସଥନ ଅସ୍ତରକର୍ମ ଏକେବାରେ ତ୍ୟାଗ କରିଯା କେବଳ ସ୍ତରକର୍ମ କରିତେ ଥାକିବେ, ତଥନଇ ତାହାରା ବୁଝିତେ ଆରନ୍ତ କରିବେ ଯେ, ତାହାରା ପ୍ରକୃତିର ଉର୍ଧ୍ଵେ । ତାହାରା କର୍ତ୍ତା ନୟ, ତାହାରା କର୍ମ ହିତେ ପୃଥକ୍, ତାହାରା ସାକ୍ଷିମାତ୍ର । ତାହାରା ଶୁଦ୍ଧ ଦାଁଡ଼ାଇଯା ଦେଖେ । ପ୍ରକୃତି ହିତେ ବିଶ୍ୱସଂସାର ଉତ୍ପନ୍ନ ହିତେଛେ । ତାହାରା ଏ-ସକଳ ହିତେ ଉପରତ । ‘ହେ ସୌମ୍ୟ, ସୃଷ୍ଟିର ପୂର୍ବେ ଏକମାତ୍ର ସଂସ୍କରନପହି ଛିଲେନ ଆର କିଛୁଇ ଛିଲ ନା । ସେଇ ସଂ ଉକ୍ଷଣ କରିଲେନ ଏବଂ ଜଗତେର ସୃଷ୍ଟି ହଇଲ ।’ ‘ଜ୍ଞାନୀଓ ପ୍ରକୃତିର ଦ୍ୱାରା ଚାଲିତ ହଇଯା କାର୍ଯ୍ୟ କରେ । ପ୍ରତ୍ୟେକେଇ ପ୍ରକୃତିର ଅନୁଯାୟୀ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ । କେହ ପ୍ରକୃତିତେ ଅତିକ୍ରମ କରିତେ ପାରେ ନା ।’ ଅଣୁଓ ପ୍ରକୃତିର ନିୟମ ଲଜ୍ଜନ କରିତେ ପାରେ ନା । କି ଅନ୍ତର୍ଜଗତେ, କି ବହିର୍ଜଗତେ ଅଣୁକେଓ ନିୟମ ମାନିତେଇ ହିବେ । ‘ବାହିରେର ସଂୟମେ କି ହିବେ?’

ଜୀବନେ କୋନ କିଛୁର ମୂଲ୍ୟ କିମେର ଦ୍ୱାରା ନିର୍ଣ୍ଣିତ ହୟ? ଭୋଗସୁଖ ବା ଧନସମ୍ପଦେର ଦ୍ୱାରା ନୟ । ସବ ଜିନିଷ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରନ୍ତ । ଦେଖିବେନ ଆମାଦେର ଶିକ୍ଷାର ଜନ୍ୟ ଅଭିଜ୍ଞତା ଛାଡ଼ା କୋନ କିଛୁରିଟି ମୂଲ୍ୟ ନାହିଁ । ଅନେକ ସମୟ ଭୋଗସୁଖ ଅପେକ୍ଷା ଦୁଃଖକଟ୍ଟି ଆମାଦେର ଆରଓ ଭାଲ

অভিজ্ঞতা দেয়। অনেক সময় সুখাস্বাদ অপেক্ষা আধাতগুলিই আমাদের জীবনে মহত্ত্বর শিক্ষা দিয়া থাকে। দুর্ভিক্ষেরও একটা মূল্য আছে।

শ্রীকৃষ্ণের মতে আমরা একেবারে সদ্যোজাত নৃতন জীব নই। আমাদের সত্তা পূর্বেও ছিল। আমাদের মনবুদ্ধিও একেবারে নৃতন নয়। আধুনিক বিজ্ঞান বলে যে, প্রত্যেকটি শিশু কেবল অতীত মানব-জীবনের অভিজ্ঞতা নয়, তাহার পূর্ববর্তী উত্তিদ-জীবনের অভিজ্ঞতা এবং স্মৃতিও সঙ্গে লইয়া আসে। তাহার সংস্কারে অতীত অধ্যায়গুলি সব আছে—বর্তমান অধ্যায় আছে, আর আছে সম্মুখে ভবিষ্যতের অনেকগুলি অধ্যায়। প্রত্যেকের জীবনপথ পূর্ব হইতেই পরিকল্পিত, মানচিত্রে আঁকা রহিয়াছে। এই অঙ্ককার সত্ত্বেও কোন ঘটনা বা অবস্থার উত্তৰ কারণ ব্যতীত হইতে পারে না। অজ্ঞানই ইহার কারণ। কার্যকারণের অন্তর্হীন শৃঙ্খলে একটির পর একটি শিকলি বাঁধা রহিয়াছে। বিশ্বব্রহ্মাণ্ড এইরূপ শৃঙ্খলে আবদ্ধ। কার্য ও কারণের বিশ্বব্যাপী এই শৃঙ্খলের একটি শিকলি আপনি ধরিয়াছেন, আমি আর একটি। এই শৃঙ্খলের সেই অংশটুকু আমাদের নিজস্ব প্রকৃতি।

এখন শ্রীকৃষ্ণ বলিতেছেনঃ নিজের প্রকৃতিগত পথে চলিতে চলিতে মরাও ভাল। অপরের পথ অবলম্বন করিতে চেষ্টা করিও না। এই আমার নিজের পথ এবং তাহাতেই আমি চলিতেছি। আপনি উপরের পথে চলিতেছেন। নিজের পথ ছাড়িয়া আমি ঐ পথে যাইতে সর্বদা প্রলুক্ষ হইতেছি এবং ভাবিতেছি আপনার সহযাত্রী হইব। যদি আমি ওখানে যাই, তবে আমি ‘ইতো নষ্ট স্ততো ভ্রষ্টঃ’ হইব। এই সম্বন্ধে আমাদের সচেতন হইতে হইবে। এ-সবই ক্রমোন্নতির কথা। উন্নতির পথ ধীরে ধীরে। অপেক্ষা করুন, সব পাইবেন। নতুবা পরের পত্তা অবলম্বন করিলে আধ্যাত্মিক জীবনে বিপদ দেখা দিবে। ধর্ম শিক্ষা দিবার এইটি মৌলিক রহস্য।

মানুষের পরিত্রাণ বলিতে আপনারা কি বোঝেন? সকলকে একই ধর্মমতে বিশ্বাস করিতে হইবে? কখনই তাহা নয়। অবশ্য এমন কতকগুলি উপদেশ বা আদর্শ আছে, যেগুলি সমগ্র মানবসমাজের পক্ষে প্রযোজ্য। যথার্থ আচার্য আপনার প্রকৃতি এবং কোন্ পথ আপনার পক্ষে শ্রেয়, তাহা বলিয়া দিতে পারেন। আপনি হয়তো নিজের প্রকৃত স্বরূপ জানেন না;

ଆପନାରା ନିଜଦିଗକେ ସେ ସାଧନପଥେର ଅଧିକାରୀ ବଲିଯା ଭାବିତେଛେ, ତାହା ଭୁଲ୍ ଓ ହିତେ ପାରେ । ଏ ବିଷୟେ ଏକନାମ ଆପନାର ଚେତନା ବିକଶିତ ହ୍ୟ ନାଇ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତ ଆଚାର୍ୟକେ ଉହା ଜାନିତେ ହିବେ । ଆପନାକେ ଏକବାର ଦେଖିଯାଇ ତିନି ବୁଝିତେ ପାରିବେନ, ଆପନି କୋନ୍ ପଥେର ଅଧିକାରୀ, ଏବଂ ତିନିଇ ଆପନାକେ ଦେଇ ପଥ ଧରାଇଯା ଦିବେନ । ଅନ୍ଧକାରେ ପଥ ଖୁଜିଯା ଏଥାରେ ଓଧାରେ ନାନାପ୍ରକାର ଚେଷ୍ଟା କରିଲେଓ ଆମରା ଏତୁକୁ ଅଗ୍ରସର ହିତେ ପାରି ନା । ତାରପର ଯଥାସମୟେ ସଦଗୁରଙ୍କ ଜୀବନ-ପ୍ରବାହେ ପଡ଼ିଯା ଆମରା ଦ୍ରୁତ ଅଗ୍ରସର ହିଇ । ଈଶ୍ଵର-କୃପାୟ ନିଦର୍ଶନ ଏହି ସେ, ଅନୁକୂଳ ଦ୍ରୋତ ପାଇବାର ଶୁଭ ମୁହଁର୍ତ୍ତେ ଆମରା ଭାସିଯା ଥାକି । ତାରପର ଆର ସଂଗ୍ରାମ ନାଇ । ଦେଇ ପଥ ଖୁଜିଯା ବାହିର କରିତେ ହିବେ । ଏ ପଥ ତ୍ୟାଗ କରିଯା ଅନ୍ୟ ପଥ ଅବଲମ୍ବନ କରା ଅପେକ୍ଷା ବରଂ ଏ ପଥେ (ଚଲିତେ ଚଲିତେହି) ମରିତେ ହିବେ ।

କିନ୍ତୁ ସାଧାରଣତଃ କି ହ୍ୟ ? ଆମରା ଏକଟି ଧର୍ମସମ୍ପଦାୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଯା କତକଣ୍ଠି ଧରାବାଁଧା ମତ ସ୍ଥାପନ କରି, ମାନୁଷେର ପ୍ରକୃତ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଭୁଲିଯା ଯାଇ । ସକଳକେ ଏକ ପ୍ରକୃତିର ମନେ କରିଯା, ସେରୁପ ବ୍ୟବହାର କରି । କିନ୍ତୁ ଦୁଇଟି ମାନୁଷେର କଥନଓ ଏକଇ ଦେହ, ଏକଇ ମନ ହ୍ୟ ନା; ଦୁଇଟି ବ୍ୟକ୍ତିର ଧର୍ମ ବା ସାଧନପଥ କଥନଓ ଏକ ହିତେ ପାରେ ନା । ଯଦି ଧର୍ମପଥେ ଅଗ୍ରସର ହିତେ ଚାନ, ତବେ କୋନ ସଂଗଠିତ ଧର୍ମେର (organized religion) ଦ୍ୱାରା ଭାଲ ଅପେକ୍ଷା ଶତଗୁଣ ମନ୍ଦଇ ହିଯା ଥାକେ, କାରଣ ଉହାତେ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଉନ୍ନତି ରଙ୍ଗ ହିଯା ଯାଯ । ମନୋଯୋଗେର ସହିତ ସବ କିଛୁ ଦେଖୁନ, କିନ୍ତୁ ନିଜେର ପଥେ ନିଷ୍ଠା ରାଖୁନ । ଯଦି ଆମାର ପରାମର୍ଶ ଶୋନେନ, ତବେ କୋନ ଫାଁଦେ ପା ଦିବେନ ନା । ଯଥନଇ କୋନ ସମ୍ପଦାୟ ତାହାଦେର ଫାଁସ ପରାଇବାର ଜନ୍ୟ ଚେଷ୍ଟା କରିବେ, ତଥନଇ ନିଜେକେ ସେଖାନ ହିତେ ମୁକ୍ତ କରିଯା ଅନ୍ୟତ୍ର ଚଲିଯା ଯାନ । ଯେମନ ମଧୁକର ବହୁ ଫୁଲ ହିତେ ମଧୁ ସଂଗ୍ରହ କରେ, ଅର୍ଥଚ କୋନ ଫୁଲେ ଆବନ୍ଦ ହ୍ୟ ନା, ତେମନଇ ସଂଗଠିତ, ଧର୍ମ ପ୍ରବେଶ କରନ, କିନ୍ତୁ ଆବନ୍ଦ ହିବେନ ନା । ଧର୍ମ ଆପନାକେ ଓ ଆପନାର ଈଶ୍ଵରକେ ଲହିଯା; କୋନ ତୃତୀୟ ବ୍ୟକ୍ତି ଆପନାଦେର ଉଭୟେର ମଧ୍ୟେ ଆସିବେ ନା । ଏକବାର ଭାବିଯା ଦେଖୁନ-ଏହି ସଂଗଠିତ ଧର୍ମଗୁଲି କୀ କରିଯାଛେ ! କୋନ ନେପୋଲିଯନେର ଅତ୍ୟାଚାର ଏହି ସକଳ ଧର୍ମୀୟ ନିର୍ଯ୍ୟାତନ ଅପେକ୍ଷା ଭୟକ୍ରମ ଛିଲ-ଯଦି ଆମରା ସଜ୍ଜବନ୍ଦ ହିଇ, ଅମନି ଅପରକେ ଘୃଣା କରିତେ ଆରଣ୍ଟ କରି । ଏକଜନକେ ଭାଲବାସାର ଅର୍ଥ ଯଦି ଅପରକେ ଘୃଣା କରାଇ ବୁଝାଯ, ତାର ଚେଯେ ଭାଲ ନା ବାସାଇ ଭାଲ । ଏ ଭାଲବାସା ନୟ, ନରକ ! ଯଦି ନିଜେର ଲୋକଗୁଲିକେ ଭାଲବାସାର

ଶ୍ରୀ ବିବିକ୍ଷନଙ୍କୁ ଗୀତ-ପ୍ରମଞ୍ଚ । ଶ୍ରୀ ବିବିକ୍ଷନଙ୍କୁ ବାଣୀ ଓ ରଚନା

ଅର୍ଥ ଅପର ସକଳକେ ସୃଜନ କରା, ତବେ ତାହା ନିଛକ ସ୍ଵାର୍ଥପରତା ଓ ପଣ୍ଡତ; ଇହାର ଫଳେ ପଣ୍ଡତେ ପରିଣତ ହିତେ ହିବେ । ଅତେବ ଅପରେର ଧର୍ମ ଯତଃ ବଡ଼ ବଲିଯା ମନେ ହୁଟକ ନା କେନ, ତାହା ଅବଲମ୍ବନ କରା ଅପେକ୍ଷା ନିଜେର (ଗୁଣଗତ) ଧର୍ମ ପାଲନ କରିଯା ମରାଓ ଶ୍ରେୟ ।

‘ଆର୍ଜୁନ, ସାବଧାନ ! କାମ ଓ କ୍ରୋଧ ମାନୁଷେର ପରମ ଶତ୍ରୁ । ଇହାଦିଗକେ ସଂୟତ କରିତେ ହିବେ । ଇହାରା ବିଜ୍ଞ ବ୍ୟକ୍ତିଦେର ବିବେକଓ ଆଚନ୍ନ କରିଯା ଫେଲେ । ଏହି କାମେର ଅନଳ ଦୁଷ୍ପୂରଣୀୟ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟସମୁହେ ଏବଂ ମନେ କାମେର ଅଧିଷ୍ଠାନ । ଆତ୍ମା କିଛୁଇ କାମନା କରେନ ନା ।’

‘ପୁରାକାଳେ ଏହି ଯୋଗ ଆମି ସୂର୍ଯ୍ୟକେ ଶିଖାଇଯାଇଲାମ । ସୂର୍ଯ୍ୟ ଉତ୍ତା (ରାଜର୍ଷି) ମନୁକେ ଶିକ୍ଷା ଦେନ । ଏହିଭାବେ ଯୋଗେର ଜ୍ଞାନ ଏକ ରାଜା ହିତେ ଅନ୍ୟ ରାଜାଯ ପରମ୍ପରାକ୍ରମେ ଚଲିଯା ଆସିଯାଛେ; କିନ୍ତୁ କାଳକ୍ରମେ ଯୋଗେର ମହା ଶିକ୍ଷା ନଷ୍ଟ ହିଯା ଯାଯ । ତାଇ ଆଜ ଆମି ଆବାର ତୋମାର ନିକଟ ତାହା ବଲିତେଛି ।’

ତଥନ ଆର୍ଜୁନ ଜିଜ୍ଞାସା କରିଲେନ, ‘ଆପନି ଏରୁପ ବଲିତେଛେନ କେନ ? ଆପନି ତୋ ସେଦିନ ଜନ୍ମିଯାଇଲେନ, ଏବଂ (ସୂର୍ଯ୍ୟ ଆପନାର ବହୁ ପୂର୍ବେ ଜନ୍ମିଯାଛେ)-ଆପନି ସୂର୍ଯ୍ୟକେ ଏହି ଯୋଗ ଶିଖାଇଯେଛେନ, ତାହା କିନ୍଱ିପେ ସନ୍ତୋଷ ?’

ଉତ୍ତରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ବଲିତେଛେନଃ ହେ ଆର୍ଜୁନ, ଆମାର ଓ ତୋମାର ବହୁ ଜନ୍ମ ଅତୀତ ହିଯାଛେ; ତୁମି ସେଣ୍ଟଲି ସମସ୍ତକେ ସଚେତନ ନାହିଁ । ଆମି ଅନାଦି ଜନ୍ମରହିତ ସର୍ବଭୂତେର ଅଧୀଶ୍ୱର । ନିଜ ପ୍ରକୃତି-ସହାୟେ ଆମି ଦେହଧାରଣ କରି । ଯଥନ ଧର୍ମେର ଗ୍ଲାନି ଓ ଅଧର୍ମେର ଅଭ୍ୟଥାନ ହୁଏ, ତଥନ ଆମି ମାନୁଷକେ ସାହାଯ୍ୟ କରିବାର ଜନ୍ୟ ଆବିଭୂତ ହୁଏ । ସାଧୁଦିଗେର ପରିତ୍ରାଣ, ଦୁଷ୍କ୍ରତିର ବିନାଶ ଏବଂ ଧର୍ମସଂସ୍ଥାପନେର ଜନ୍ୟ ଆମି ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୁଏ । ଯେ ଯେ-ଭାବେ ଆମାକେ ପାଇତେ ଚାଯ, ସେଇ ଭାବେଇ ଆମି ତାହାର କାହେ ଯାଇ । କିନ୍ତୁ ହେ ପାର୍ଥ, ଜାନିଓ କେହି ଆମାର ପଥ ହିତେ କଥନଓ ବିଚ୍ଛୁତ ହିତେ ପାରେ ନା ।

କେହ କଥନଓ ବିଚ୍ଛୁତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଆମରାଇ ବା କିନ୍଱ିପେ ହିବ ? କେହି ଭଗବାନେର ପଥ ହିତେ ବିଚ୍ଛୁତ ହୁଏ ନା ।

সকল সমাজই একটা যা তা করিয়া খাড়া করা সাধারণ নিয়মের উপর প্রতিষ্ঠিত। অতিথীন সাধারণীকরণের উপরই (যথার্থ) নিয়ম গঠিত হইতে পারে। প্রাচীন প্রবাদ কি? প্রত্যেক নিয়মের ব্যতিক্রম আছে। যদি উহা সত্যই নিয়ম হয়, তবে তাহা লঙ্ঘন করা যায় না। কেহই উহা লঙ্ঘন করিতে পারে না। আপেল কি মাধ্যাকর্ষণের বিধি কখনও লঙ্ঘন করে? নিয়ম লঙ্ঘিত হইলে বিশ্বব্রহ্মাণ্ডের অস্তিত্ব আর থাকে না। এক সময় আসিবে, যখন আপনি নিয়ম লঙ্ঘন করিবেন, এবং সেই মুহূর্তে আপনার চেতনা মন ও দেহ বিলীন হইয়া যাইবে।

এ তো একজন ছুরি করিতেছে। কেন সে ছুরি করে? আপনারা তাহাকে শাস্তি দেন। কেন, আপনারা তাহার কর্মশক্তি কি কোন কাজে লাগাইতে পারেন না? আপনারা বলিবেন, সে পাপী। অনেকেই বলিবেন, সে আইন লঙ্ঘন করিয়াছে। বিশাল মানবগোষ্ঠীকে জোর করিয়া (বৈচিত্র্যহীন) একই শ্রেণীর অন্তর্ভুক্ত করা হইয়াছে। সেই জন্যই এত সব দুঃখ যন্ত্রণা পাপ ও দুর্বলতা। পৃথিবীকে যতটা খারাপ বলিয়া মনে করা হয়, পৃথিবী কিন্তু ততটা খারাপ নয়। মূর্খ আমরা পৃথিবীকে এতটা খারাপ করিয়াছি। আমরা নিজেরাই ভূতপ্রেত দৈত্যদানব সৃষ্টি করি, এবং পরে তাহাদের হাত হইতে অব্যাহতি পাই না। আমরা নিজেদের চোখ থাকিয়া চীৎকার করি, ‘কেহ আসিয়া আমাদিগকে আলো দেখান।’—নির্বাধ! চোখ হইতে হাত সরাইয়া লও! তাহা হইলেই সব ঠিক হইয়া যাইবে। আমাদিগকে রক্ষা করিবার জন্য আমরা দেবতাদের আহ্বান করি, কেহই নিজের উপর দোষারোপ করে না। বাস্তবিক ইহাই দুঃখের বিষয়। সমাজে এত মন্দ কেন? মন্দ কাহাকে বলে?—দেহসুখ ও শয়তানি ভাব। মন্দকে প্রাধান্য দাও কেন? মন্দগুলিকে এত বড় করিয়া দেখিতে কেহ তো বলে নাই। ‘হে অর্জুন, আমার পথ হইতে কেহই সরিয়া যাইথে পারে না।’ আমরা নির্বাধ, আমাদের পথও নির্বাধের পথ। এই সব মায়ার ভিতর দিয়া আমাদের অগ্রসর হইতে হইবে। ভগবান् স্বর্গই সৃষ্টি করিয়াছেন, মানুষ নিজের জন্য নরক সৃষ্টি করিয়াছে।

‘କୋନ କର୍ମ ଆମାକେ ସ୍ପର୍ଶ କରିତେ ପାରେ ନା । କର୍ମଫଳେ ଆମାର ସ୍ପୃହା ନାହିଁ । ଯେ-କେହି ଆମାକେ ଏହିଭାବେ ଜାନେ, ସେ କର୍ମକୌଶଳ ଜାନେ ଏବଂ କର୍ମଦ୍ୱାରା କଥନଓ ଆବନ୍ଧ ହୟ ନା । ପ୍ରାଚୀନ ଋଷିଗଣ ଏହି ତତ୍ତ୍ଵ ଜାନିଯା ନିର୍ବିଷେ କର୍ମେ ନିୟୁକ୍ତ ହିତେନ । ହେ ଅର୍ଜୁନ, ତୁମି ସେଇଭାବେ କର୍ମ କରା ।’

‘ଯିନି ପ୍ରଚଣ୍ଡ କର୍ମେ ଗଭୀର ଶାନ୍ତଭାବ ଏବଂ ଗଭୀର ଶାନ୍ତଭାବେ ପ୍ରଚଣ୍ଡ କର୍ମ ଦର୍ଶନ କରେନ, ତିନିଇ ପ୍ରକୃତ ଜ୍ଞାନୀ ।’ ଏଥିନ ପ୍ରଶ୍ନ ଏହିଃ ପ୍ରତିଟି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ପ୍ରତିଟି ସ୍ନାୟୁ କର୍ମପରାୟଣ ହଇଲେଓ ଆପନାର ମନେ ଗଭୀର ପ୍ରଶାସ୍ତି ଆଛେ କି?—କୋନ କିଛୁ ଆପନାର ମନକେ ଚଞ୍ଚଳ କରେ ନା ତୋ? କର୍ମଚଞ୍ଚଳ ବାଜାରେର ରାନ୍ତାୟ ଦାଁଡାଇୟା ଗାଡ଼ୀର ଜନ୍ୟ ଅପେକ୍ଷା କରିତେଛେନ, ଚାରିଦିକେ ଭିଡ଼ ସୁରପାକ ଖାଇତେଛେ, ତାହାର ମଧ୍ୟେ ଆପନାର ମନ କି ଧ୍ୟାନମନ୍ତ୍ର ଧୀର ଓ ଶାନ୍ତ? ଅଥବା ଗିରିଶ୍ରଦ୍ଧାଯା ସ୍ତର ନୀରବତାର ମଧ୍ୟେ କି ଆପନାର ମନ ତୀର୍ବତାବେ କ୍ରିୟାଶୀଳ? ଯଦି ଏଇରୂପ ହୟ, ତବେ ଆପନି ଯୋଗୀ-ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷ, ନତୁବା ନନ ।

‘ଯାହାର ପ୍ରତ୍ୟେକଟି କର୍ମପ୍ରଚେଷ୍ଟା ବନ୍ଧନହୀନ, ଫଳାକାଙ୍କ୍ଷାଶୂନ୍ୟ ଓ ସ୍ଵାର୍ଥରହିତ, ସତ୍ୟଦ୍ରଷ୍ଟାଗଣ ତାଁହାକେହି ଜ୍ଞାନୀ ବଲିଯା ଥାକେନ ।’ ଯତକ୍ଷଣ ସ୍ଵାର୍ଥବୋଧ ଥାକିବେ, ତତକ୍ଷଣ ଆମାଦେର ନିକଟ ପ୍ରକୃତ ସତ୍ୟ ଉଦ୍ଘାଟିତ ହିବେ ନା । ନିଜେଦେର ଅହଙ୍କାର ଦ୍ୱାରା ଆମରା ସବକିଛୁକେ ରଞ୍ଜିତ କରି । ବନ୍ଦୁଶିଳ୍ପି ନିଜସ୍ବ ରୂପେଇ ଆମାଦେର ନିକଟ ଉପାସ୍ତିତ ହୟ; ତାହାରା ସେ ଆବୃତ ତାହା ନୟ, କିଛୁଇ ଆବୃତ ଥାକେ ନା । ଆମରା ତାହାଦିଗକେ ଆବୃତ କରି । ଆମାଦେର ମନବୁଦ୍ଧିର ତୁଳି ଦିଯା ଭିନ୍ନଭାବେ ତାହାଦିଗକେ ଚିତ୍ରିତ କରି । ସେ-ସକଳ ଜିନିଷ ଆମରା ପଛନ୍ଦ କରି ନା, ସେଗୁଲି କାହେ ଆସିଲେ ଆମରା ସେଗୁଲିର ଉପର ଏକଟୁ ତୁଳି ବୁଲାଇୟା ଦିଇ, ତାରପର ସେଗୁଲିର ଦିକେ ତାକାଇୟା ଥାକି । ... ଆମରା କୋନ କିଛୁ ଜାନିତେ ଚାଇ ନା । ସବ ଜିନିଷକେ ଆମରା ନିଜେର ରଙ୍ଗେ ରାଙ୍ଗାଇୟା ଲାଇ । ସ୍ଵାର୍ଥି ସକଳ କର୍ମର ପ୍ରେରଣାଶକ୍ତି । ବନ୍ଦୁର ସ୍ଵରୂପ ଆମାଦେର ଦ୍ୱାରାଇ ଆବୃତ ରହିଯାଛେ, ଗୁଟିପୋକାର ମତ ନିଜେଦେର ଚାରିଦିକେ ଜାଲ ସୃଷ୍ଟି କରିଯା ଆମରା ତାହାର ମଧ୍ୟେ ଆବନ୍ଧ ହିଁ । ଗୁଟିପୋକା ତାହାର ନିଜେର ଜାଲେଇ ନିଜେ ଆବନ୍ଧ ହୟ । ଆମରାଓ ଠିକ ତାହାଇ କରିତେଛି । ସଥନଇ ‘ଆମି’ ଶବ୍ଦଟି ଉଚ୍ଚାରଣ କରି, ତଥନଇ ଏକଟି ପାକ ଖାଇଲା । ‘ଆମି ଓ ଆମାର’ ବଲାମାତ୍ର ଆର ଏକ ପାକ ଖାଇଲା । ଏଇରୂପେ ଚଲିତେ ଥାକେ ।

କାଜ ନା କରିଯା ଆମରା ଏକ ମୁହୂର୍ତ୍ତ ଥାକିତେ ପାରି ନା । କାଜ କରିତେଇ ହିବେ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରତିବେଶୀ ଯଥନ ବଲେ, ‘ଏସ, ସାହାୟ କର’, ତଥନ ମନେ ଯେ ଭାବ ଉଦିତ ହୟ, ନିଜେକେ ସାହାୟ କରିବାର ସମୟରେ ସେଇ ଭାବ ପୋଷଣ କରିବେନ । ଇହାର ବେଶୀ ନୟ । ଅପରେର ଶରୀର ଅପେକ୍ଷା ଆପନାର ଶରୀର ବେଶୀ ମୂଲ୍ୟବାନ ନୟ । ଅପରେର ଦେହର ଜନ୍ୟ ଯତ୍ତୁକୁ କରିଯା ଥାକେନ, ନିଜେର ଶରୀରେର ଜନ୍ୟ ତାର ବେଶୀ କରିବେନ ନା । ଇହାଇ ଧର୍ମ ।

‘ଯାହାର ସକଳ କର୍ମପ୍ରଚେଷ୍ଟା ଫଳତ୍ୱଙ୍ଗ ଓ ସ୍ଵାର୍ଥବୁଦ୍ଧି ରହିତ, ତିନିଇ ଜ୍ଞାନାନ୍ତି ଦ୍ୱାରା କର୍ମେର ଏଇ ସକଳ ବନ୍ଧନ ଦନ୍ତ କରିଯାଛେ, ତିନି ଜ୍ଞାନୀ ।’ ଶୁଦ୍ଧ ପୁନ୍ତକପାଠେର ଦ୍ୱାରା ଏଇ ଅବଶ୍ଵା ଲାଭ ହୟ ନା । ଏକଟି ଗର୍ଦଭେର ପୃଷ୍ଠେ ଗୋଟା ଗ୍ରହଗାରଟି ଚାପାଇୟା ଦେଓୟା ଯାଇତେ ପାରେ, ତାହାତେ ସେ ମୋଟେଇ ଜ୍ଞାନୀ ହିୟା ଉଠିବେ ନା । କାଜେଇ ବହୁ ପୁନ୍ତକ ପଡ଼ିବାର ପ୍ରୟୋଜନ କି? ‘କର୍ମେ ଆସନ୍ତି ପରିତ୍ୟାଗପୂର୍ବକ ସର୍ବଦା ପରିତୃଷ୍ଟ ଥାକିଯା ଏବଂ କୋନ ଲାଭେର ପ୍ରତ୍ୟାଶା ନା କରିଯା ଜ୍ଞାନୀ ବ୍ୟକ୍ତି କର୍ମ କରେନ, ଅଥଚ କର୍ମେର ଉତ୍ତରେ ଅବଶ୍ଵାନ କରେନ ।’

ମାତୃଗର୍ଭ ହିତେ ଉଲଙ୍ଘ ଅବଶ୍ଵାୟ ଏଇ ପୃଥିବୀତେ ଆସିଯାଛିଲାମ, ଉଲଙ୍ଘ ଅବଶ୍ଵାତେଇ ଫିରିଯା ଯାଇବ । ଅସହାୟ ଅବଶ୍ଵାୟ ଆସିଯାଛିଲାମ, ଅସହାୟ ଅବଶ୍ଵାତେଇ ଚଲିଯା ଯାଇବ । ଏଥନେ ଆମି ଅସହାୟ । ଆମାଦେର ଗନ୍ତବ୍ୟ କୋଥାଯ, ଲକ୍ଷ୍ୟ କି-ଏ ଅବଶ୍ଵାର କଥା ଚିନ୍ତା କରାଓ ଆମାଦେର ପକ୍ଷେ ଭୟାବହ । କତ ଅନ୍ତ୍ର ଅନ୍ତ୍ର ଭାବ ଆମାଦେର ପାଇୟା ବସେ, ତାହାଓ ଆମରା ଜାନି ନା । ଆମରା ପ୍ରେତାତ୍ମାର ମିଡିଆମେର କାହେ ଯାଇ-ଭୂତ-ପ୍ରେତ ଯଦି କୋନ ସାହାୟ କରିତେ ପାରେ । ଭାବୁନ କୀ ଦୁର୍ବଲତା! ଭୂତପ୍ରେତ, ଶୟତାନ, ଦେବତା-ସବ ଏସ! ପୁରୋହିତ, ଭଣ୍ଡ, ହାତୁଡ଼େ-ଯେ ଯେଖାନେ ଆଚ୍, ସକଳେ ଏସ! ଯେ ମୁହୂର୍ତ୍ତେ ଆମରା ଦୁର୍ବଲ ହିଁ ଠିକ ତଥନଇ ତାହାରା ଆମାଦେର ପାଇୟା ବସେ ଏବଂ ଯତ ଦେବତା ଆମଦାନି କରେ ।

ଆମାର ଦେଶେ ଦେଖିଯାଛି, କେହ ହୟତେ ଶକ୍ତିମାନ୍ ଓ ଶିକ୍ଷିତ ହିୟା ଦାର୍ଶନିକଭାବେ ବଲେ, ‘ଏଇ ସବ ପ୍ରାର୍ଥନା ପୁଣ୍ୟନାନ୍ଦି ଅର୍ଥହିନ ।’ ... ତାରପର ତାହାର ପିତା ଦେହତ୍ୟାଗ କରିଲେନ, ତାହାର ମାତୃ-ବିଯୋଗ ହିଲ । ହିନ୍ଦୁର ପକ୍ଷେ ଏଇ ଶୋକ ଏକ ପ୍ରଚଣ୍ଡ ଆଘାତ । ତଥନ ଦେଖା ଯାଇବେ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି ପ୍ରତିଟି କର୍ଦମାକ୍ତ କୁଣ୍ଡେ ସ୍ନାନ କରିତେଛେ, ମନ୍ଦିରେ ଯାଇତେଛେ, ସକଳେର ଦାସତ୍ତ୍ଵ

କରିତେଛେ—ଯେ ପାର, ସାହାୟ କର! କିନ୍ତୁ ଆମରା ଅସହାୟ! କାହାରେ ନିକଟ ହିତେ କୋନ ସାହାୟ ଆସେ ନା । ଇହାଇ ସତ୍ୟ ।

ମାନୁଷେର ସଂଖ୍ୟା ହିତେ ଦେବତାର ସଂଖ୍ୟା ବେଶୀ, ତବୁও କୋନ ସାହାୟ ଆସେ ନା । କୁକୁରେର ମତ ଆମରା ମରି, ତବୁ କୋନ ସାହାୟ ନାହିଁ । ସର୍ବତ୍ର ପଣ୍ଡର ମତ ବ୍ୟବହାର, ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ରୋଗ ଦୁଃଖ ଅସଂଭାବ ! ସକଳେଇ ସାହାୟ୍ୟେର ଜନ୍ୟ ଚୀତ୍କାର କରିତେଛେ, କିନ୍ତୁ କୋନ ସାହାୟ ନାହିଁ । କୋନ ଆଶା ନା ଥାକିଲେଓ ଆମରା ସାହାୟ୍ୟେର ଜନ୍ୟ ଚୀତ୍କାର କରିଯା ଚଲିଯାଛି । କି ଶୋଚନୀୟ ଅବହ୍ଲା ! କି ଭୟକ୍ଷର ବ୍ୟାପାର ! ନିଜେଦେର ଅନ୍ତରେ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରଣ । ଆମାଦେର ଏଇ ଦଃଖ-କଷ୍ଟେର ଅର୍ଧେକେର ଜନ୍ୟ ଆମରା ଦୋସୀ ନାହିଁ ; ପିତାମାତାଇ ଦାୟୀ । ଆମରା ଏଇ ଦୁର୍ବଲତା ଲହିୟା ଜନ୍ମିଯାଛି—ଏବଂ ପରେ ଆରା ବେଶୀ ଦୁର୍ବଲତା ଆମାଦେର ମାଥାଯ ଢୁକାଇୟା ଦେଉୟା ହିୟାଛେ ।

ନିଜେକେ ଅସହାୟ ମନେ କରା—ଦାରଣ ଭୁଲ । କାହାରେ କାହେ ସାହାୟ ଚାହିଁଓ ନା । ଆମରା ନିଜେରାଇ ନିଜେଦେର ସାହାୟ କରି । ଯଦି ତାହା ନା ପାରି, ତବେ ଆମାଦେର ସାହାୟ କରିବାର କେହ ନାହିଁ ।

‘ତୁମି ନିଜେକେ ତୋମାର ଏକମାତ୍ର ବନ୍ଧୁ ଏବଂ ତୁମି ନିଜେଇ ତୋମାର ଏକମାତ୍ର ଶକ୍ତି । ଆତ୍ମା ବା ମନ ଛାଡ଼ା ଅନ୍ୟ କୋନ ଶକ୍ତି ନାହିଁ, ଆତ୍ମା ବା ବନ୍ଧୁ ଛାଡ଼ା ଅନ୍ୟ କୋନ ବନ୍ଧୁ ନାହିଁ ।’⁴² ଇହାଇ ଶେଷ ଓ ଶେଷ ଉପଦେଶ । କିନ୍ତୁ ଇହା ଶିଖିତେ କତ କାଳଇ ନା ଲାଗେ ! ଅନେକ ସମୟ ମନେ ହୟ, ଏଇ ଆଦର୍ଶ ଆମରା ଯେଣ ଧରିଯା ଫେଲିଯାଛି, କିନ୍ତୁ ପରମୁହୂର୍ତ୍ତ ପୁରାତନ ସଂକ୍ଷାର ଆସିଯା ପଡ଼େ । ଆମାଦେର ମେରଂଦଣ ଭାଙ୍ଗିଯା ଯାଯ । ଦୁର୍ବଲ ହିୟା ଆବାର ସେଇ ଭାନ୍ତ ସଂକ୍ଷାର ଓ ଅପରେର ସାହାୟକେଇ ଆଁକଡ଼ାଇୟା ଧରି । ଅପରେର ସାହାୟ ପାଇବ, ଏଇ ଭାନ୍ତ ଧାରଣାର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ହିୟା ଆମାଦେର ଯେ ବିରାଟ ଦୁଃଖ ଭୋଗ କରିତେ ହୟ, ତାହା ଏକବାର ଭାବିଯା ଦେଖୁନ ! ପୁରୋହିତ ତାଦେର ନିୟମମତ ପୂଜା ବା ପ୍ରାର୍ଥନାର ମନ୍ତ୍ର ଉଚ୍ଚାରଣ କରିଯା ସନ୍ତ୍ଵବତଃ କିଛୁ ପ୍ରତ୍ୟାଶା କରେ । ଷାଟ ହାଜାର ଲୋକ ଆକାଶେର ଦିକେ ତାକାଇୟା ପ୍ରାର୍ଥନା କରେ ଏବଂ ପ୍ରାର୍ଥନାନ୍ତେ ପୁରୋହିତେର ପ୍ରାପ୍ୟ ଅର୍ଥ ଦେଯ । ମାସେର ପର ମାସ ଲୋକ ଆକାଶେର ଦିକେ ତାକାଇୟା ଥାକେ, ପ୍ରାର୍ଥନା କରେ ଓ ପୁରୋହିତକେ ଟାକା ଦେଯ; ଏକବାର ଭାବିଯା ଦେଖୁନ ! ଇହା କି ପାଗଲାମି ନଯ ? ପାଗଲାମି ଛାଡ଼ା ଇହାକେ ଆର କି ବଲା ଯାଯ ? ଇହାର ଜନ୍ୟ ଦାୟୀ କେ ? ଆପନାରା ଧର୍ମପ୍ରଚାର କରିତେ ପାରେନ, ଇହା

ଶୁଦ୍ଧ ଅପରିଣତ ଶିଶୁଦେର ମନ ଉତ୍ତେଜନା କରା! ଇହାର ଜନ୍ୟ ଆପନାଦେର ଦୁଃଖ ଭୋଗ କରିତେଇ ହିବେ । ଅନ୍ତରେର ଅନ୍ତସ୍ତଳେ ଆପନାରା କି? ସେ ଦୁର୍ବଲ ଚିନ୍ତାଗୁଲି ଆପନି ଅନ୍ୟେର ମାଥାଯି ଢୁକାଇୟା ଦିଯାଛେ, ତାହାର ପ୍ରତ୍ୟେକଟିର ଜନ୍ୟ ଆପନାକେ ଚଞ୍ଚଳି ହାରେ ସୁଦ ସହ ମୂଲ୍ୟ ଦିତେ ହିବେ । କର୍ମେର ନିୟମ ତାହାର ପ୍ରାପ୍ୟ ଆଦାୟ କରିବେଇ ।

ଜଗତେ ଏକଟିମାତ୍ର ପାପ ଆଛେ, ତାହା ଦୁର୍ବଲତା । ବାଲ୍ୟକାଳେ ସଖନ ମହାକବି ମିଲଟନେର ‘ପ୍ଯାରାଡାଇସ ଲଟ୍’ କାବ୍ୟ ପଡ଼ିଯାଇଲାମ, ତଖନ ଶୟତାନକେଇ ଏକମାତ୍ର ସଂ ବ୍ୟକ୍ତି ବଲିଯା ଶ୍ରଦ୍ଧା କରିତାମ । ତିନିଇ ମହାପୁରୁଷ, ଯିନି କଥନଓ ଦୁର୍ବଲତାର ବଶୀଭୂତ ହନ ନା, ସର୍ବପ୍ରକାର ବାଧାବିଘ୍ନେର ସମ୍ମୁଖୀନ ହନ ଏବଂ ଜୀବନପଣ କରିଯା ସଂଗ୍ରାମ କରେନ । ଓଠ, ଜାଗ, ଏ ପ୍ରକାର ସଂଗ୍ରାମେର ଜନ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତ୍ରତ ହେ ... । ପାଗଲେର ସଂଖ୍ୟା ଆର ବାଡାଇଓ ନା । ସେ ଅନିଷ୍ଟ ଅବଶ୍ୟକ୍ତାବୀ, ତାହାର ସହିତ ଆର ତୋମାର ଦୁର୍ବଲତା ଯୁକ୍ତ କରିଓ ନା । ଜଗତେର କାହେ ଆମି ଏଇ କଥା ବଲିତେ ଚାଇ । ଶକ୍ତିମାନ୍ ହେ; ଭୂତପ୍ରେତ ଓ ଶୟତାନେର କଥା ତୋମରା ସେ ବଲ, ଆମରାଇ ତୋ ଜୀବନ୍ତ ଶୟତାନ । ଶକ୍ତି ଓ କ୍ରମୋନ୍ନତିଇ ଜୀବନେର ଚିହ୍ନ । ଦୁର୍ବଲତା ମୃତ୍ୟୁର ଚିହ୍ନ, ଯାହା କିଛୁ ଦୁର୍ବଲ, ତାହାକେ ଏଡାଇୟା ଚଲ । ଉହାଇ ମୃତ୍ୟୁ । ଉହା ଯଦି ଶକ୍ତି ହୟ, ତବେ ତାହାର ଜନ୍ୟ ନରକେଓ ଯାଓ ଏବଂ ଶକ୍ତି ଲାଭ କର । ସାହସୀରାଇ ମୁକ୍ତିର ଅଧିକାରୀ । ‘ବୀରପୁରୁଷରାଇ ସ୍ତ୍ରୀରତ୍ତଳାଭେର ଯୋଗ୍ୟ ।’ ଆର ଯାହାରା ସର୍ବାପେକ୍ଷା ବୀର, ଶୁଦ୍ଧ ତାହାରାଇ ମୁକ୍ତିଲାଭେର ଯୋଗ୍ୟ । କାହାର ନରକ? କାହାର ଅତ୍ୟାଚାର? କାହାର ପାପ? କାହାର ଦୁର୍ବଲତା? କାହାର ମୃତ୍ୟୁ କାହାର ରୋଗ?

ଆପନାରା ଈଶ୍ୱରେ ବିଶ୍ୱାସ କରେନ, ଯଦି ସଥାର୍ଥ ବିଶ୍ୱାସ କରିତେଇ ହୟ, ତବେ ପ୍ରକୃତ ଈଶ୍ୱରେ ବିଶ୍ୱାସୀ ହୁଏ । ‘ତୁମି ପୁରୁଷ, ତୁମି ସ୍ତ୍ରୀ, ତୁମି ସବଲ ଯୁବକେର ପଦବିକ୍ଷେପେ ଚଲିତେଛ, ଆବାର ଜାରଗ୍ରହ ବୃଦ୍ଧ ଦଣ୍ଡସହାୟେ ଚଲିତେଛ ।’ ତୁମିଇ ଦୁର୍ବଲତା, ତୁମିଇ ଭୟ, ତୁମିଇ ସ୍ଵର୍ଗ ଏବଂ ତୁମିଇ ନରକ; ତୁମି ସର୍ପ ହଇୟା ଦଂଶନ କର, ରୋଜା ହଇୟା ବିଷମୁକ୍ତ କର—ତୁମିଇ ଭୟ-ମୃତ୍ୟୁ ଓ ଦୁଃଖ-ରୂପେ ଉପାସିତ ହେ ।

ସକଳ ଦୁର୍ବଲତା, ସକଳ ବନ୍ଧନଇ ଆମାଦେର କଳ୍ପନା । ସଜୋରେ ଏକଟି କଥା ବଲ, ଇହା ଶୁଣ୍ୟେ ମିଳାଇୟା ଯାଇବେ । ଦୁର୍ବଲ ହେଉ ନା, ଓଠ, ବାହିର ହିବାର ଆର ଅନ୍ୟ କୋନ ପଥ ନାହିଁ । ଶକ୍ତି ହଇୟା ଦାଁଡାଓ, ଶକ୍ତିମାନ୍ ହେ ଭୟ ନାହିଁ । କୁସଂକ୍ଷାର ନାହିଁ । ନଗ୍ନ ସତ୍ୟେର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେ । ଦୁଃଖ-

ଶ୍ରୀ ବିବିକ୍ଷନଙ୍କୁ ଗୀତ-ପ୍ରମଞ୍ଚ । ଶ୍ରୀ ବିବିକ୍ଷନଙ୍କୁ ବାଣୀ ଓ ରଚନା

କଟେର ଚରମ-ମୃତ୍ୟୁ ଯଦି ଆସେ, ଆସୁକ । ପ୍ରାଣପଣ ସଂଗ୍ରାମେର ଜନ୍ୟ ଆମରା କୃତସକଳ୍ପ । ଧର୍ମ ବଲିତେ ଆମି ଇହାଇ ଜାନି, ଆମି ଇହା ଲାଭ କରି ନାହିଁ, ଲାଭ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରିତେଛି । ଆମି ସଫଳ ହିତେ ନା ପାରି, ତୋମରା ପାରିବେ । ଅଗ୍ରସର ହେ ।

‘ଯେଥାନେ ଏକଜନ ଅପରକେ ଦେଖେ ଏବଂ ଏକଜନ ଅପରକେ ଶୋନେ, ଯତକ୍ଷଣ ଦୈତବୋଧ ଆଛେ, ତତକ୍ଷଣ ଭୟ ଥାକିବେଇ, ଏବଂ ଭୟହି ସମ୍ମତ ଦୁଃଖେର କାରଣ ।’

ଯଥନ ଯେଥାନେ ଏକଜନ ଅପରକେ ଦେଖେ ନା, ଯେଥାନେ ସବାଇ ଏକ-ସେଥାନେ ଦୁଃଖୀ ହଇବାର କେହ ନାହିଁ, ଅସୁଖୀ ହଇବାରଓ କେହ ନାହିଁ । ଏକଇ ଆଛେନ, ଦ୍ଵିତୀୟ ନାହିଁ—‘ଏକମେବାଦ୍ଵିତୀୟମ’ । କାଜେଇ ଭୟ କରିଓ ନା; ଓଠ, ଜାଗ, ଯେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲକ୍ଷ୍ୟହୁଲେ ନା ପଞ୍ଚିତେଛ, ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଥାମିଓ ନା ।